

ՅՐԻՆՈՐԻՍ Ե. ԱՅՐԻՆ. ՊԱՆԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈՐԹԱՆ

ՊՐՈՒՄՆԵՐ

ԵՍՑ ԽԱՐՑԱՆՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԷՆ

ՊԵՏԼԱՏԵՆ ԴԵՐՅ ԶՈՐ

1916—1920

Ե. ԱՅՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ

— ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՆ —

1922

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ժ. ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱԳԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈՐԹԱՆ

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

ՀԱՅ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

—
ՊԵՌԼԻՆԷՆ ԴԷՊՐ ԶՕՐ

1914—1920

==
Ա. ՀԱՏՈՐ
==

ՎԻԵՆՆԱ

== ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ ==

1922

Commercialise au profit des orphelins Arméniens
Voire le détail à la fin de mon livre.

ԿԸ ՎԱՃԱԹՈՒԻ ՄԻԱՅՆ ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՔ ՏԵՍՆԵԼ ԳՐՔԻՍ ՎԵՐՋԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

1914 ՅՈՒԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1915 ԱՊՐԻԼ

ԸՔՍՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԸ

Աստուած, մտիկ հեթանոսքի
ժառանգութիւնքն քո, պղծեցիկ գտա-
մար սուրբ քո: Արարիկ զԵրուսա-
ղեմ՝ որպէս զհիւրս մրգապահաց.
արկիկ զդիակուկն ժառայից քոց
գեշ թոչնոց երկնից, եւ զմարմիկն
սրբոց քոց գազանաց երկրի:

Հեղիկ զարիւկն անցա, որպէս
ջուր ջուրջ զԵրուսաղեմս, եւ ոչ
ոք եր ոք թաղեր զնոսա:

ՍԱՂՄ. ԶԸ. Ա.

Psalmes

Premier Volume

De Juillet 1914 jusqu'à Avril 1915 «
Vie d'un Exilé (déporté)

À toi peuple Arménien.

ՔԵՁԻ ՀԱՅ ՓՈՂՈՎՈՒՐԴ

Ա. — Քեզի կը նուիրեմ՝ սիրելի ժողովուրդդ Հայոց, այս փունջը մարտիրոսագրութեանդ դրուագներուն շահ շողովուրդ:

Թէպէտ այս փունջը կազմուած չէ, Հայաստանի ծաղկալից դաշտերու երփներանգ եւ անուշահոտ ծաղիկներէն, քայց սուրբ է եւ նուիրական:

Որովհետեւ կազմուած է այս փունջը, անլուր տանջանքներով մեռնող քու անհամար զաւակներուդ արիւնի, արցունքի ծով ցաւերէն ու չարչարալից նահատակութիւններէն:

Քու սուրբ գիրքդ է այս արիւնոտ մատեանը. կարդա անձաձրոյթ, ամենեւին մի՛ կասկածիր այս եղեռնապատումիս, եւ մի կարծեր թէ դիտումնաւոր չափազանցութիւններ են գրուածքները:

Ընդհակառակը՝ նուագագոյն չափով գրի առած եմ. զի մարդկօրէն անհնար է նկարագրել ահաւոր եւ անպատմելի մարտիրոսագրութիւնը մէկ միլիոնէ աւելի մեռնող զաւակներուդ: Եթէ երկրագնդիս բոլոր ծովերը թանաք, դաշտերը թուղթ եւ եղէգները գրիչ դառնային, դարձեալ մարդկօրէն անհնար էր նկարագրել քու փշալից եւ արիւնալից վերելքդ դէպի կատարը հայ գողգոթային:

Ի զոր սպասեցի զինադադարէն ի վեր, որպէս զի այս դժբնդակ պարտականութիւնը աւելի կարողները կատարեն: Սակայն քացի օտար ականատես միսիոնարներէ եւ մէկ քանի հայ արտարկաններու ուղեւորի համառօտ նօթագրութիւններէ, ցարդ լոյս չի տեսաւ եղեռնապատումը քու անպատմելի նահատակութեանդ: Որ ապրողի տը ՅՈՒՋՈՒՄՈՒ, անշուշտ որքան որ մարդկային գրիչը կը

զօրէր, զոնէ ընդհանուր գծերով համառօտ զաղափար մը տար
ապագայ հայ եկող սերունդներուն, այն սարսափելի եւ անլուր
դրուագներուն մասին, որուն զո՞ գնացին ստուգապէս կէսէնդ
աւելին:

Այո՛ չուզեցի զրել անոր համար՝ որովհետեւ ես ինձ տկար
կզգայի եւ սրտով եւ զրչով, ժարդկային պատմութեան ամենա-
արիւնտ էջերն իսկ սեցնող քու եղեոնապատումդ գրի առնելու:

Եթէ 451ին Վարդանանց Պատերազմը անմահացնող, եւ
Աւարայրի պատուոյ դաշտին մէջ ինկած 1536 վկաներու փառքը
յստերժացնելու համար, Եղիշէի մը հայրենաշունչ եւ ոսկէդրուագ
գրիչը պէտք էր, քու անթիւ անհամար եւ անլուր տանջանքներով
նահատակուած զաւակներուդ խուժղուժ մահերը արձանագրելու
համար, գերմարդկային գրիչ մը անհրաժեշտ էր:

Էր երբեմն, երբ հին զանազան դարերում՝ հայ ազգը հաւա-
քաբար մէկ պատմութիւն ունէր: Իսկ այս օր ո՞ն ամէն նահատա-
կուած եւ վերապրող հայ իր մասնաւոր սեւ օրերու պատմութիւնը
ունի, եւ այս մէկն է այդ հարիւրհազարաւոր պատմութիւններէն:

Այո՛ չուզեցի գրի առնել, զի կը նշանակէր երկրորդ անգամ՝
տարագրութեան մը երթալ, մինչդեռ վերյիշումս իսկ զիս կը սար-
սափեցնէր: Բանի որ հայ գողգոթայի մէկ քանի դրուագները գրե-
լու համար, հարկ էր մտքի եւ աչքի առջեւ կրկին բերել սարսափի
հազարէ աւելի այդ սեւ օրերը կամ՝ երեք արիւնի տարիները, իրենց
մահասարսու՛ն ըլլոր գլխաւոր դրուագներով:

Իսկ այժմ՝ եթէ գրի առի, ոչ թէ որովհետեւ հերոսանալ կ'ու-
զէի, զի հին քարի օրերուն էր միայն, երբ հերոս զաւակներդ մատի
վրայ կը համրուէին: Բայց այսօր օրօրոցի հայ ծծկեր փոքրիկ
մանուկէն՝ մինչեւ ութսունամեայ հայ մամերն ու պապերն ալ
ճշմարտապէս հերոս դարձան: Զի այնպիսի անլուր տառապանք-
ներ ու շարչարանքներ կրեցին, եւ այնպիսի հերոսական մահեր
ունեցան յանուն ազգի ու կրօնի, որ իմ՝ կրած տառապանքներս,

ասոնց ամէն քաշածին քաղդատումար, կ'ամչնամ նոյն իսկ տառապանք անունը տալու:

Բայց զրի առի, որովհետեւ սրբազան կտակ մը ունէի, նահատակութեամբ սրբացած քու մեռնող զաւակներէդ:

Զի ամէն անոնք, որոնք հայ փշալից գողգոթայի ճամբուն վրայ հետ էին, խնդրեցին ինձմէն, որ գրեմ տառապանքի եւ տարագրութեան՝ իրենց անպատմելի եղեռնապատումը: Ան յաւէտ մեզմէ անդարձ քաժնուողները, ՄԵՌՆՈՂ, ՌՐ ՂԵՐՋՈՒ ՎԱՄԲ, ԱՅՍ ՄՐԱՋԱՆ ՎՏԱԿ ԸՐՐՈ ՌՅ, ես ալ անա կը կատարեմ այն խոստումը, որ տուի անոնց զերեզմանին առջեւ, ու քեզ կը նուիրեմ այս մէկ քանի դրուագները հայ գողգոթային:

Որպէս զի եկող ու անցնող հայ ամէն սերունդներ, զիտնան թէ այն նուիրական եռագոյն դրօշը հայկական, որ կը ծածանի Երեւանի մէջ, եւ այն ազատութիւնը ու անկախութիւնը որ կը վայելեն, որքան աւաղ թանգ գնուած է, եւ արժէքն է մէկ միլիոնէ աւելի անմեղ զոհերու:

Բ. — Բոլոր մեծ ու փոքր յաղթական ազգերը, անձանթ զինուորի մը ոսկորները իրենց մայրաքաղաքներու հոյակապ պանթէոններու մէջ թաղելով, իբր ազգային փառքի տօն, իրենց արիւնտ յաղթանակները մեծահանդէս տօնեցին, հարիւրաւոր թնդանթներու անդազոտ որոտներով:

Իսկ վերջերս ալ անգլիական օրաթերթեր գրեցին, որ չորս միլիոն ոսկի Անգ. մեծ ազգը յատկացուցած է պատերազմի փառաշուք յիշատակարաններ կանգնելու համար, ի պատիւ քաջարի եւ յաղթական իր այն զաւակներուն, որոնք վտանգուած հայրենիքի իբր արժանաւոր զինուորներ. Մեծին Բրիտանիոյ անշիջանելի փառքին համար, ինկան յաղթական Գարդանելի մարդակու մարզին մէջ:

Եւ որպէս զի՝ անգլիացի սգաւոր հայրեր ու մայրեր, պատերազմի դաշտին վրայ փառքով ինկած իրենց յաւէտ անմոռանալի

մեռնող զաւակներուն Գերեզմանները երբ ուխտի գան, ասպնջա-
կանութեան դիրութիւններ վայելել կարենան, Սարոսի հրուան-
դանին ծայրը, Անգ. պետութիւնը հոյակապ հսկայ պանդոկներ եւ
նոյն իսկ երկաթուղու մասնաւոր գծեր շինել կուտայ, փոքր ազգ
մը տարի մը կշտացնող այդ հսկայ զումարներով:

Իսկ դուք՝ աղքատ եւ թշուառ ցեղիս անթիւ, անհամար նահա-
տակներ, երբ վերապրող հայութիւնը սովահար եւ անօթի է, երբ
ծեր թողած հարիւր հազարաւոր որբերուն հետ վերապրող սովահար
հայութիւնը քրիստոնեայ եւ մարդասէր ազնիւ Ամերիկացիներու
եւ Անգլիացիներու նուիրած հացով կը կշտանան, երբ ձեր ետեւ
միացող աւերակներ միայն թողուցիք, ձեր յաւերժական յիշատակին
ու փառքին համար, մենք ի՞նչպէս հիմա կոթողներ ձեզ կանգնենք:

Ոչ ա՛լ ոսկի եւ արծաթ ունինք, որ բիրտուր նահատակներուդ
համար հոյակապ Պանթէոններ կառուցանենք, եւ կամ անծանօթ
հայ կամաւոր զինուորի մը յիշատակին համար, ազգային փառա-
շուք հանդէսներ կազմակերպենք:

Հոն ուր սուգ ու շիվան է, հոն մենք ի՞նչպէս յաղթութեան
հանդէսներ կազմակերպենք¹:

Ա՛խ ի՞նչպէս եւ ո՛ր մենք ուխտի գանք ձեզի, երբ յանուն
ազգի ու կրօնի, կամաւոր թէ բոնի բոլոր փառքով մեռնողներդ,
ձեր ետեւ գերեզման մը իսկ չի թողուցիք իբր մեզի յիշատակ...:

Բայց հայրենիքի ամէն սար ու ձոր ձեր գերեզմանն է՝ ուր ին-
կաբ կողք կողքի կացինի կամ սուրի հարուածներու ներքեւ,
առանց խտրութեան յարանուանութեան, գաղափարի, դասա-
կարգի, կուսակցական շերտաւորումներու. եւ մեզ ասով կտակ թո-
ղուցիք համազգային անքակտելի միութիւն մը:

Ահա ասոր համար, հայ գողգոթաս կը նուիրեմ՝ բիրտուր
անթիւ նահատակներուդ սրբութեամբ օծուն յաւիտենական յի-
շատակին:

¹ Եւ այս պոլտահայութիւնը միայն բացառութիւն է . . .

ՈՒ ԳՐԸԻՍ ՃԱԿԱՏԸ ԿԸ ԿԱՆԳՆԵՄ ԻԲՐ ԱՆՇՈՒՔ ԿՈ-
թՈՂ, ԶԱՐԴԱՔԱՆԴԱԿ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱ-
ԽԱԶ ՄԸ, Ի ՊԱՏԻՒ ԱՆԾԱՆՕԹ ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆԵՐԿՈՒՀԱ-
ՐԻՒՐՀԱԶԱՐ ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒԴ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԲՈԼՈՐ
ՄԱՐԶԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՀՈՎ ԻՆԿԱԾ ՏԱՄՆԵԱԿ
ՀԱԶԱՐԱԽՈՐ ԿԱՄԱԽՈՐ ՀԱՅ ԶԻՆԻՈՐՆԵՐՈՒԴ, ԵՒ ՍՈՒՐԲ
ՈՒԽՏՈՎ ԻՆՉ ԼԾԱԿԻՑ ՈՒ ՉԵՐ ՀՕՏԷՆ ԱԼ ԱԻԵԼԻ ԶԱՐ-
ԶԱՐԱԼԻՑ ՄԱՀԵՐՈՎ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅԱԾ ՀԱԶԱՐԱԽՈՐ Ս.
ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՀԱՌԱՏԱՐԻՄ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐՈՒԴ, ԻՆՉ ՅԱՐ-
ԱՆՈՒԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱԼ ԴՈՒՔ ՊԱՏԿԱՆԻՔ:

Իսկ հայ գողգոթայի երկու հատորներու վաճառման ամբողջ
արդիւնքը, այս առթիւ կազմուած մասնաւոր Յանձնախումբի մը
խիստ հակակշռին ներքեւ, կը նուիրեմ՝ քու ետեւ թողած անտէր
ու թշուառ հարիւրհազարաւոր որբերուդ:

Խորապէս հաւատացած եմ, որ ապագայ հայ սերունդներ,
Սանահնի վանքի Սպասալարներու պատմական այս հազարամեայ
բանդակազարդ խաչքարի իրական մեծութեամբը. պիտի կանգնեն
ազատ ու անկախ հայրենիքի ամէն կողմը: Ու երբ հայ անցորդներ
անցնին առջեւէն, ծունկի պիտի գան. հայ ազատագրութեան խոր-
հրրդանշան ծառայող այս սեւ գերեզմանաքարերուն առջեւ, եւ երկու
կաթիլ արցունք թափեն ու չաօր տե՛ մը քսեն, ի հանգիստ հոգւոց
անթիւ նահատակացն. ազգիս հայոց, իբր երախտագիտական նուիր-
ական պարտականութիւն, հանդէպ հայ ազգի ազատութեան
բիրաւոր սրբացած զոհերուդ:

Գ. — Վերջին խօսք մը եւս, ոՏՔԻ ԿԱՆԿՆԵ ՄԻՐԵԼԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ
ՉԱՏՈՑ, արեան ծովերը անցնելէ վերջ, բարոյալքուելու ժամանակը
է՛ հիմա, երբ այնքան սուղ գնուած յաղթութեանդ պտուղը վայել-
լելու օրերդ հասան:

Այժմ՝ անձնասպանութիւն եւ ազգասպանութիւն է բարոյալք-
քուիլ, երբ անհամար մեռնող զաւակներուդ ոսկորներն դեռ ցան

ու ցրի սփռուած են հայրենիքի դաշտերուն ու ձորերուն մէջ, երբ հայրենի զետեքը տարի մը (915—916) արիւն փսխեցին ծովերու մէջ, երբ քու տասնեակ հազարաւոր անձնագոհ կամաւորներդ ամենամեծ յաղթական ազգերու սպարապետներն իսկ զարմացնող հերոսական մահերով փառքով ինկան Արարատէն մինչեւ Արարա, Վանի եւ Կարնոյ հայկական քարձրաւանդակներէն մինչեւ Կիլիկիոյ արգասաքեր հարաւի դաշտերը, եւ Դարդանելի ու Պալքանեան ռազմանակատէն մինչեւ Գերմանո-Ֆրանսական մահասփիւռ սահմանագլուխները:

ՀԱՅ ՓՈՂՈՂԱՌՐԻ ՈՏՔԻ ՄԱՆՅՆԷ, եթէ իբր ազգ սպրելու անշուշտ շահագործող մէկ օր, մէկ ժամ լքես. արդէն կորսուած ես. եւ դուն ձեռքովդ խաչ մը քաշած պիտի ըլլաս երեքհազար տարուան քաղաքակրթութեան փառաւոր պատմութեանդ վրայ, եւ քու հին անունդ պիտի սրբուի ազգերու պատմութենէն, որ սես սեսս անձ, ո ջոռ ԵՅՈՒՍԵ ԳՈՏԻ ԸԼԼԱՍ ԶՈՒ ԵՐԿՈՏԱՄԱՆԵԱՄ ՄԸ ՀԱՌԻՐ ՀԱՋԱՐԱՌՈՐ ԶԱՆՄՆԵՐԻ . . . :

Արինաքամ եւ սպառած, սովահար եւ կէս առ կէս կոտորակուած, ինկած ես կորստական ճամբու մը վրայ, ի զուր կը սպասես ողորմած Սամարացիի մը, որ գայ, քեզ վերցնէ, արինալից վէրքերդ լուայ ու կապէ:

ո ջոռ ԵՅ ՍՊԱՍԵՐ, քու դարեւոր շարեւոր, դեռ յագեցած չէ քու արդար ու անմեղ արիւնէդ, եւ եթէ կրնայ, հետամուտ է կոտորելու մինչեւ վերջին քու որը զաւակներդ:

ՕՏԱՐԸ Ա՛Ռ ՄՈՏՏ ՕՏԱՐ Ե, ԱՆ ԱՆՈՐ ԱՐԱՅ ՅՈՅՍ ՄՈ ԴՆԵՐ. զի երբ փոքր Ասիոյ ընդարձակ սահմաններուն մէջ նոր մենաշնորհներ գաղտնապէս կորզելու յետին միտք ունի, այն ատեն միայն քու ազգային փրկութեան արիւնտ հարցիդ խաղի թղթերը առաջ կը բշէ, ու այս եպերելի նպատակով է արդէն միայն, որ իր ձեռքին մէջ պահած է դարէ մը ի վեր քու թուղթերդ . . . :

ԶՈՒ ՅՈՅՄ ԿԱՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ԵՒ ԱՊԱ ԶՈՒ ԱՐԱՒ ԴՈՐ, խորապէս հա-

մուգուած, որ բարոյական ու մտաւորական այնքան բարձր արժանիքներով պատմական հին ժողովուրդ մը, ուր ԿՈՏՈՐԱԿՈՒՒ ԲԱՅՑ ՁԻՄՅՈՒՆԻՐ, ԴՈՒՍ ԿԸ ԿԱՐԺՈՒՒ ՈՒ ԳԵՐԵՋՄԱՆ ԿԸ ԴՈՍԵՆ, ԲԱՅՑ ԿՐԿԻՆ ՀՐԱՇԱՓՆՈ ՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ Կ'ԱՌՆԷ . . . :

Մի վախնար օտար թշնամիներէն, այլ աւելի վախցիր քու այն զաւակներէն, որոնք հայրենասէրի անունով ծաւառուած, առաջ բռնակալութիւնդ կը շահագործէին, երէկ վաղանցիկ ազատութիւնդ շահագործեցին, իսկ այսօր քու նահատակութիւնդ ու ոսկորներդ կը շահագործեն . . . :

Եթէ անկեղծապէս քեզ սիրող միայն տասը հատ անձնագոհ արժանաւոր զաւակներ ունենայիր, թո՛ւ շԵԿԱՎԱՐՅԵՐՈՒՄ ՄԵՋ, (որմէ ժողովրդեան խոնարհ զաւակներուդ մէջ, արդէն հազարներով ունիս), եւ որոնք ազնուութիւնը ու քաջութիւնը ունենային, իրենց չար նախանձը, կիրքը, փառամոլութիւնը եւ շահասիրութիւնը, ստորադասելու կամ՝ զոհելու հայրենիքի ու ազգի ընդհարական ու նուիրական փառքին ու շահին, ԱՅՍՕՐ ԱՊԱՅՄԱՆ ՔԵՋՐ ԱՌԵՂ ԲԱՂՊԵՆՈՐ ԱՐՃԱԿ ՄԸ ԿԸ ՄՊԱՄԷՐ . . . :

Այո՛ յոյժ վշտառիթ է, քայց ակամայ պէտք է խոստովանիմ՝ որ քու ղեկավարներուդ մէջ, ՀԱՐԱՅՈՒՆ ԿԵԱՆՔԻՍ ԱՅՍ ԱՅՆՈՂ ՔԱՌՈՐԻ ԴԱՐՈՒՆ ՄԵՋ, չի կրցայ անփոս հանդիպիլ միայն տասը հատ անշահախնդիր, անփառասէր ու աննախանձ մարդու :

Որովհետեւ գրագէտ, քանաստեղծ, վիպագիր, թաղերագիր եւ մանաւանդ լրագրող ու խմբագիր շատ ունեցար, քայց պատմագիր երբէք չունեցար : Որ անաչառ, անկաշառ եւ անվերապահ գրչով քննադատական վերլուծումը ընէր ԱՐՄԱՅՈՅՐԻՆ ԵՏԵՒ ՔԱՅՆՈՒՄԵՆՅԵՐԻՆ ՈՐԱԿԱՆ ԹՈՒ ԿԵԱՆՔԻՐ, եւ ցոյց տար իսկական շարժառիթները քու շարունակական դժբախտութիւններուդ . . . :

Քանի դերակատարներն միշտ նոյններն են, եւ քանի ազգային քաղաքականութեան հիմը եւ ուղղութիւնը միշտ ԱՅՍՈՐԱԿՈՒՐԻ ԱՐԿԱՓԱՅՆԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է, ինչպէս եւ իրար ջլատող, իրար հակասող եւ

իրար խաչածեւող ԳԱՂՏՆԻ ՆԱԽԱՆՁՈՑ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է. դուն փրկուելիք չունիս . . . :

Եթէ այս տուեալներով քախտաւոր վիճակի մը հասնէիր, ես այն ատեն պիտի զարմանայի . . . :

Ինչպէս ըսի, պատմագիր մը չունեցար, զի ապերախտ պաշտօն էր ժամանակակից հայ պատմութիւնը ճշմարտութեամբ գրել քողածածկ իր գաղտնի փուլերով . . . ու ամէնքին նետ գէշ մարդ ըլլալ . . . :

Իսկ քու ղեկավարներդ, առանց դասակարգի, աստիճանի եւ կուսակցական խտրութեան, աներկիւղ կերպով գործեցին, առանց վախնալու պատմութեան պատասխանատուութենէն, քանի որ պատմութիւն չունէիր . . . ուստի եւ ապագայ հայ սերունդներու անէծքէն սարսափելու երկիւղ երբէք չունեցան . . . :

Բայց եթէ քու այս օրուան ղեկավարներդ, կը հեզնեն ու կը ծաղրեն պատմութիւնը. ՄԵՋՄԷ ՂԵՐՋ ԶՐԷՆՂՆՉ ԸՄԵՆՈՎ. այն ատեն հայ ժամանակակից պատմագիրն ալ զիրենք պիտի հեզնէ ու ծաղրէ, եւ զամէ պատմութեան անարգութեան սիւնին, առանց խնայելու ոչ որին . . . :

ՈՏԵՈ ՎԵՆԿՆԷ ԵՒ ԶԳՄՏՄՏՄՈՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՂ ԿԸ ԲԱՆՈՒ ՈՐԷՍՆ ԽԵՐՈՒՅՏԵՐ, զոնէ այսքան կեանքի, ինչքի մարդկային պատմութեան մէջ չարձանագրուած անլուր զոհաբերութիւններէ վերջ, ամէն ով որ անի հայրենիք, կեցցէ Հայաստան կ'ըսէ՛ ու քու անունովդ կ'երդնու՛ քեզի փրկիչ մի ճանշնար, եւ իբր հայրենիքի հերոս մի ծախհարեր ու մի պանծացներ . . . :

Որովհետեւ սուլթան Ապտիւլ Համիտի արաւոր եւ արիւնոտ բռնակալութեան շրջանին (1895—1908) քու անունդ կրող մեծ ու փոքր շատ դաւաճաններ նանչցայ, որոնք յետոյ 1908ին, թուրք պիտակ սահմանադրութեան անմիջական վաղորդայնին, կարմիր դրօշակը գրկած, սանձարձակ ազատութենէն զինովցած ժողովրդական խանդավառ թափօրներու առջեւէն քալեցին, իբր սահմանադրական ռահվիրաներ . . . !!! :

Ինչպէս ըստ Ա՛լ ԿԸ ԲԱԻԷ ՈՐՔԱՆ ԽԱՔՈՒԵՑԱՐ,
ԹՈՂ ԿՐՔԻ ԵՒ ԶԳԱՑՈՒՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ: ԵՂԻՐ
ՎԵՐԱՊԱՀ ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՀ: ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԹԷ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՄԷՆ ԺՐԱԳԻՐՆԵՐԴ ՈՒ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐԴ ԴԷՄԻՆԻԴ ՄԻ
ՅԱՅՏՆԵՐ: ԶԱՏԷ ԱՐԺԱՆԱՒՈՐԸ ԱՆԱՐԺԱՆԷՆ: ԿԱԻԷ
ԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆ ՄԻ ԸՆԵՐ: ԱՄՈՒՐ ՓԱՐԷ
ՔՈՒ ԲԱԶՄԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻԴ, ԿՐՕՆԻԴ ԵՒ ՀՈՅԱ-
ԿԱՊ ԼԵԶՈՒԻԴ, ԲԱԶՄԱԾՆՈՒԹԵԱՄԲ ՇՈՒՏՈՎ ԼԵՑՈՒՐ
ՀԱՐԻԻՐ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ՄԵՌՆՈՂ, ԶԱԻԱԿԵՆԵՐՈՒԴ ՏԵՂԸ:
ԵՒ ՄԻ ԿԱՍԿԱԾԻՐ ՈՐ ՔՍԱՆԵԻՀԻՆԳ ՏԱՐԻ ՎԵՐՋ, ՓՈՔՐ
ԱՍԻՈՅ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻՋԵԻ, ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ ՆՈՐ ՊՈՒԼ-
ԿԱՐԻԱ ՄԸ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՍ ԱԶԱՏ ՈՒ ԱՆԿԱՍ, ՎԷՐՔԵՐԴ
ՍՊԻԱՅԱԾ, ՅԱՐԳՈՒԱԾ ԴՐԱՅԻՆԵՐԷԴ ԵՒ ՄԵԾ ՈՒ ՓՈՔՐ
ԲՈԼՈՐ ՕՏԱՐ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ:

Բա՛ւ է որ աշխարհ հիացնող ցեղային անհատապաշտ անծնա-
կան արժանիքներդ ի յայտ բերել փութաս յետ այսու եւս չար-
քայնութեան տե՛ւ, իբր պետութիւն ունեցող ազգ:

Այո՛ ապագան քուկդ է, քա՛ւ է որ փոխանակ բարոյա-
լքուելով քու կորուստդ պատրաստելու եւ թշնամիիդ չ'կրնալ ըրածը
դուն ինքնին ընելու անհաւաստութեամբ տո՛ւտ ՅԱՍԱՋ ՔԱՆՅ: Ես
հիացող մըն եմ՝ քու ստեղծարարդ, որ շոտարս ստուսանող ու ծ-
ղատն ՅԱՏՈՒԹՈՒՆՆԵՐՈՒԴ, անցեալ պատմութիւնդ ասոր վկայէ,
օն, վաղուան պատմութիւնդ ալ թող վկայ ըլլայ ասոր:

Հա՛ւգօն, ապագան քուկդ է, անվախ յառաջ քալէ:

20. Օգոստոս 1922

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴ. ՊԱՂԱՔԵԱՆ

ՄԱՆՅԱՍՐ

20 Octobre 1922
Manchester

Grice Gregoris Bahakian
ՓԱ

Table des matières

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ւ

Ա. Մ Ա Ս

1ère partie

1914 ԵՌԻԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1914 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Թուսմամբ
գրածքն

է:

1 Պետրին պատերազմի նախորդակին	1
2 Պետրին պատերազմի վարորդայնին	9
3 Պետրինէն—Պոյիս վերադարձ	30

Բ. Մ Ա Ս

2ème partie

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1915 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐ

4 Հայութեան Ընդհանուր կացութիւնը 1915ի սկիզբը	41
5 Առաջին գոծիւանը կիշի կիւայէն. Գաղտնի պատգամաւորը	68
6 Գեթսեմանիի գիշերը	76
7 Կարսի կիրակին	79
8 Դեպի Արարատիայր	84
Այաշի Արարեաց Անուանց Յանկը	86
9 Չանկըրիի Զորանոցի կեանքը	95
Չանկըրիի Արարեաց Անուան Յանկը	96

ՓԲ

10 Արտորեազներու կեանքը Զաղարին մեջ	105
11 Թուրքիոյ հայութեան թնայնջման ծրագիրը	111
12 Ընկիւրիի կուսակազութեան հայոց Սպանդը	119
13 Այսչի Արտորական Ընկերներու եղերական վախճանը	131
14 Չանկըրիի Արտորականներու վերջին օրերը	140
15 Զօհրասյի եւ Վարդգեսի արտորն ու սպաննութիւնը .	152
16 Չանկըրիի հայութիւնը Սարասիի օրերու մեջ	158

Գ. Մ Ա Ս

3ème partie

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՀՈՒՆ ԿԱՐԱՆԱԵՆԸ ԳԵՊԻ ԶՕԲ

1916 ՓԵՏՐՈՒԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ԱՊՐԷԼ

17 Հայութեան Ընդհանուր կացութիւնը 1916 ի սկիզբը	177
18 Երկրորդ Չերքակազութիւնն եւ Բանդարկութիւնն . .	186
19 Մեկնում Չանկըրիէն—Չորում	192
20 Չորումէն—Եոզկատ	204
21 Եոզկատէն—Պողազլիան, Գանգերը	210
22 Զարդարսար հարիւրապետի մը խուստովանութիւնները	215
23 Մահապարտներու Ռորիջ կարասանի մը հանդիպումը	234
24 Պողազլիանէն—Կեսարիա. Աշխի կամուրջը եւ Իթիհատի Չեթաները	254
25 Կեսարիա—Թոմարգա	269
26 Թոմարգա—Կազպէշ	283
27 Կազպէշ—Համրն	290

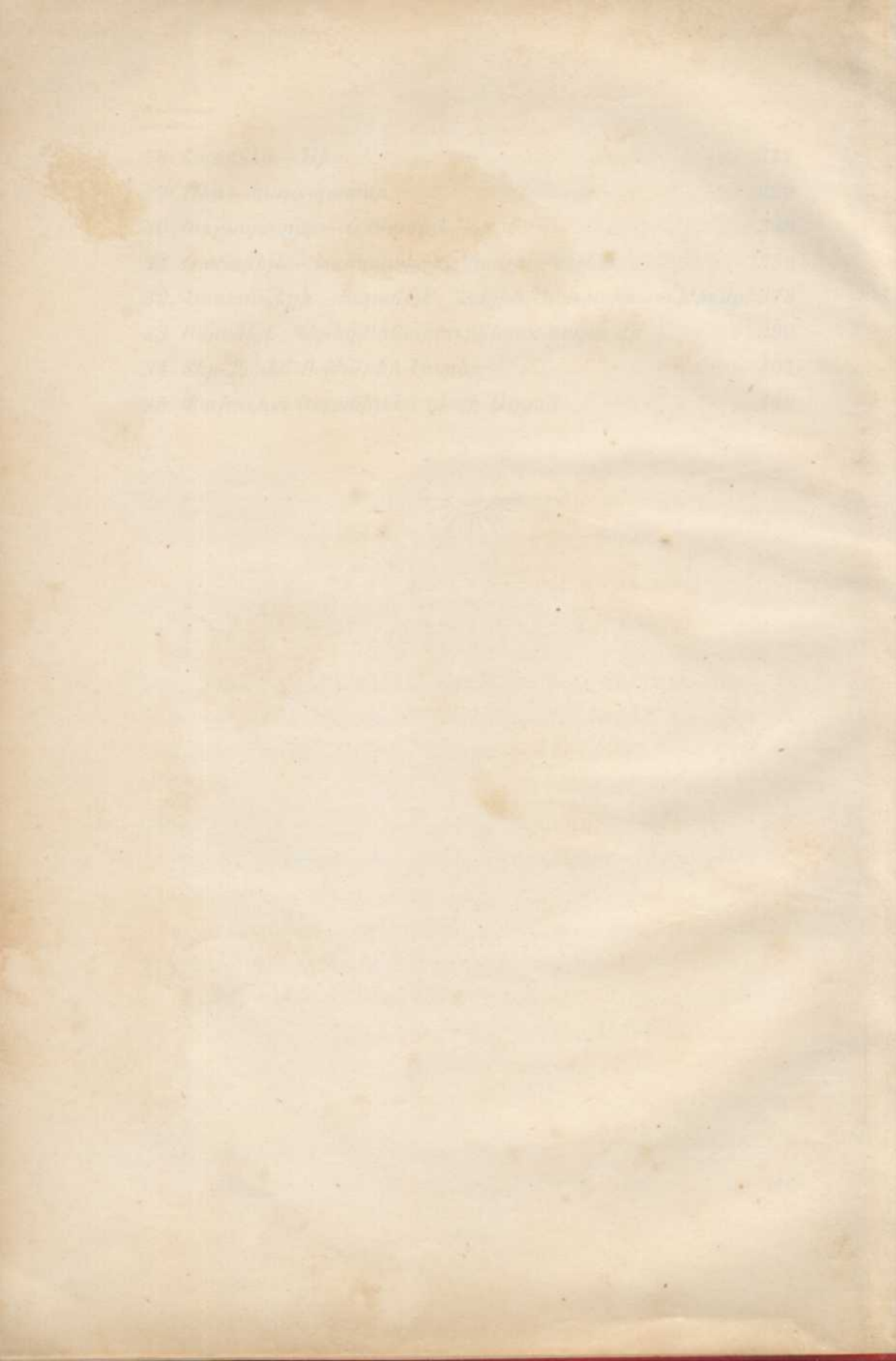
ՓԳ

28 Համրնեկն—Սյու	311
29 Սյու—Կարապազար	329
30 Կարապազար—Օսմանիյե	349
31 Օսմանիյե—Հասանպեյի. Կսնըր—Կեչիտ	356
32 Հասանպեյի—Իւզանիյե. Հացին Անուշահոտոթիւնը	373
33 Իւզանիյե. Գերեզմանարդոռներոս դաշտ մը	390
34 Տեր-Զօրեկն Բօթարեկը Լարեր	401
35 Փախուստ Իւզանիյեէն դէպի Այրաս	408

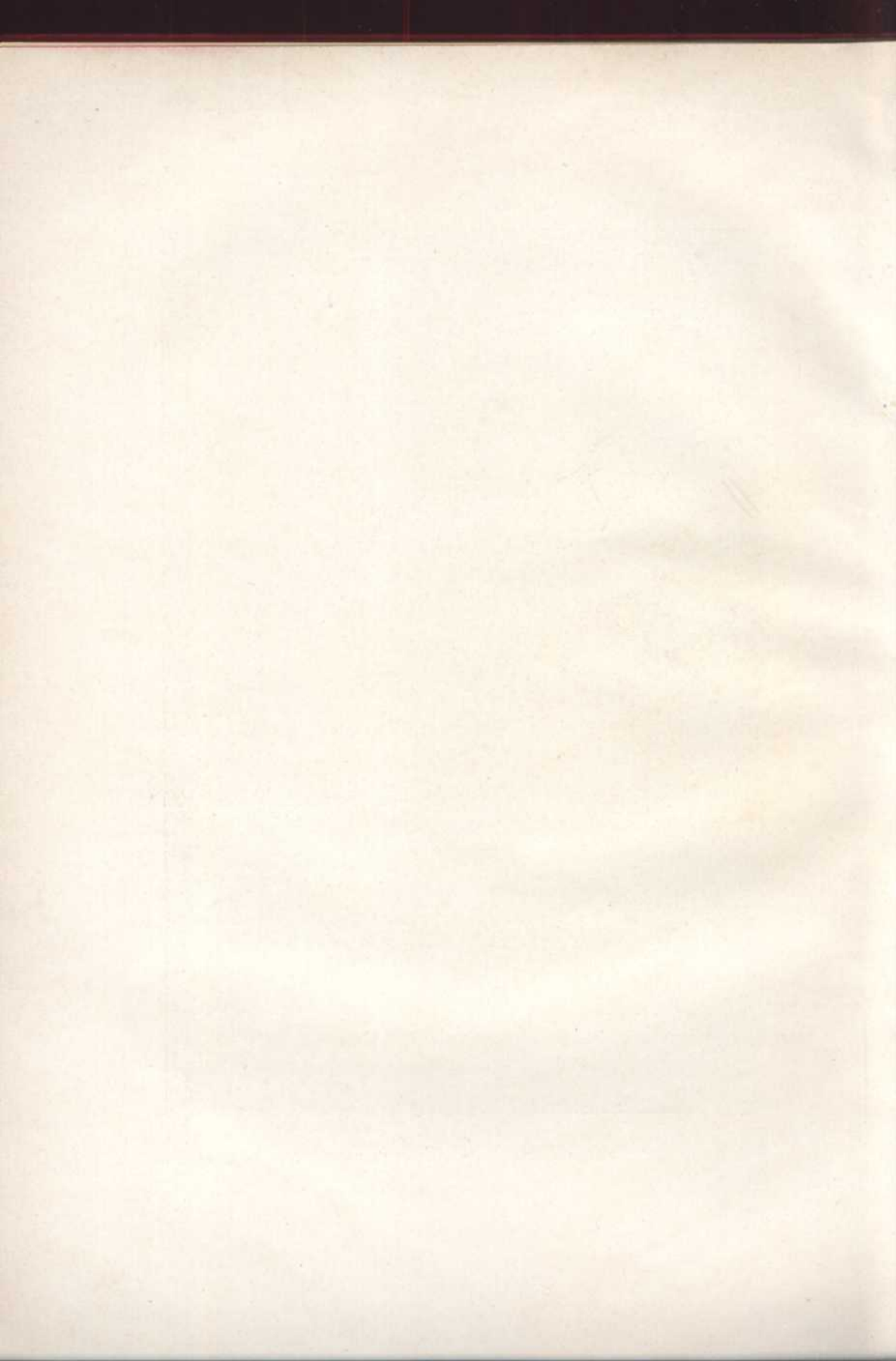

Տ. Գրիգորիս ծ. Վարդ. Պալարեան:

Portrait de S'Amieur, Père Grigoris
Balakian :

Première partie
1914 de Juillet à Octobre 1914

¹
Berlin
Au matin de la guerre

Ա. Մ Ա Ս

1914 ՅՈՒԼԻՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1914 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1.

Պ Ե Ռ Լ Ի Ն

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Ն Ա Ռ Օ Ր Ե Ա Կ Ի Ն

Սարայելիոյի մէջ սերպ պատանիի մը կողմէ Աւստրո-Հունգարական զանաժառանգ Փէրտինսանտին սպանման օրէն սկսեալ, արդէն Եւրոպայի քաղաքական միջնորդը չափազանց միժազնամ էր: Երբ Աւստրո-Հունգարիոյ կողմէ աննախընթաց խստութեամբ եւ անընդունելի պայմաններով խմբագրուած 48 ժամուան վերջնագրին, Սերպիա անզոհացուցիչ պատասխան տուաւ, 1914 Յուլիս 25 ին եւ Աւստրիա պատերազմ՝ յայտարարեց ընդդէմ Սերպիոյ:

Վերջապէս պայթեցաւ համեմատական այն ահաւոր պատերազմը, որ կը սպառուէր երկար տարիներէ ի վեր, եւ որ մարդկային պատմութեան մէջ յախտինական արատ պիտի մնայ եւրոպական համբաւեալ քաղաքակրթութեան:

Պեռլինի գլխաւոր պողոտաներուն եւ ի մասնաւորի Ունթըրտէն-Լինտընի մէջ (Կայսերական Պալատէն ուղեգիծ մինչեւ Պրըանտընպուրկիշըն Թօռ երկարող Պեռլինի ամենամեծ պողոտան) ժողովուրդը մեծ խանդավառութիւն ցոյց կու տար: Ընդհանուր տպաւորութիւնը սա էր, թէ Ռուսիա պիտի չկարենար պարզ հանդիսատես ըլլալ Աւստրո-Հունգարական-Սերպիական պա-

տերազմին: Մեծ վաճառատուններու ապակեփեղկերու մէջ, կողք կողքի ցուցադրուած էին Վիլհելմին եւ Փրանց-Նօզէֆին մեծադիր իւղաներկ նկարները: Ամենուրեք կը ծածանէր Աստրօ-Հունգարական դրօշը Գերմանականին հետ: Իսկ զիշերը մեծ եռուզեռ կար Պեռլինի բոլոր մեծ փողոցներուն մէջ:

Պատերազմի յայտարարութեան երկրորդ օրը 26 Յուլիս կիրակի ըլլալով, անցուդարձը խափանելու աստիճան բազմութիւնը մեծ էր Ունթրը-տէն-Ղինտըն, Փրիտըրիշթրասէ մինչեւ Լայպցիկըրը ըշթրրասէ ու Պոցտամըրփլաց: Մեծ օրաթերթերու յաւելուածական հարիւր հազարաւոր թողուցիկ օրինակներ ճրի կը բաժնուէին ժողովուրդին, նպատակ ունենալով գերման ժողովրդին միտքը պատրաստել յառաջիկայ պատմական մեծ դէպքերուն:

Մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը, առանց կուսակցական խտրութեան, կը պաշտպանէին իրենց զինակցին բոլոր տեսակէտները, ի հարկին զինակցի պարտականութիւնները սիրայօժար կատարելու հաստատ եւ բացայայտ յայտարարութեամբ: Միայն գերման ընկերվարական (սօցիալ-տէմօկրատ) կուսակցութեան օտգան «Փօովէրց»ն էր, որ շէր պաշտպանէր Աստրօ-Հունգարիոյ դատը, եւ բացարձակապէս հակառակ կ'արտայայտուէր պատերազմին: Մայրաքաղաքին բոլոր օրաթերթերը՝ եթէ ոչ դեռ սպառնական, գոնէ ծանր եւ կծու լեզու մը կը գործածէին Ռուսիոյ դէմ՝ յայտարարելով որ Սարայէվոյի ոճրին գաղտնի թեւերը Պեկրատի մէջ փնտոնելէ աւելի, պէտք էր Բեդերսպուրկի մէջ որոնել:

Կիրակի զիշերը՝ Պեռլինի գլխաւոր շէնքերը ճոխ լուսավառութիւն ըրին, եւ ժողովուրդը ռազմաշունչ տրամադրութեամբ մը ոգևորուած, ամբողջ զիշերը խինդ ու ինժիղի մէջ էր առանց որ եւ է մտահոգութեան:

Պեռլինի մեծ ու փոքր բոլոր թերթերը 27 Յուլիսին արդէն սպառնական լեզու սկսած էին գործածել Ռուսիոյ դէմ: Բացայայտօրէն յայտարարելով, որ Աստրօ-Հունգարական-Ռուսական պատերազմի մը պարագային, Գերմանիա պիտի փութար հաւատարմօրէն կատարել զինակցի իր սրբազան պարտականութիւնը: Մայրաքաղաքին ժողովուրդը՝ արդէն սկսած էր անխուսափելի նկատել պատերազմը ընդդէմ Ռուսիոյ: Իսկ կառավարական օտ-

զաններն, ի զլուխ ունենալով «Սօրտ-Տօյշէ-Ալկէմայնէ-Յայթունկ-պաշտօնական մեծագոյն օրաթերթը, արդէն սկսած էին չող պատրաստել, պատերազմի մը պարագային պատասխանատուութիւնը Ռուսիոյ վրայ ձգել կարենալու համար:

Պետլինի ընկերվարական կուսակցութիւնը, Յուլիս 28 ին երկուցեան ժամը 8¹/₂ ին կազմակերպած էր պատերազմի դէմ՝ հսկայ միթինկ մը մայրաքաղաքին 27 տարբեր ժողովատեղիներու մէջ միանգամայն: Գերման ժողովուրդին կազմակերպուած աշխատաւոր դասակարգին հոգեբանութիւնը եւ մտայնութիւնը մօտէն ուսումնասիրելու պատենագոյն այս պատմական առիթը չուզելով ձեռքէ հանել, նոյն օրը որոշեալէն կէս ժամ առաջ, կ'երթամ՝ քնակարանիս շատ մօտիկ Շարլօթընպուրկի ժողովրդային տունը «Փօլ քսնաուզ» կոչուած մեծ ժողովատեղին: Արդարեւ տեսարանը տպաւորիչ էր, զի այդ մեծ ժողովատեղին, իր բոլոր յարակից սրահներովն ու սրարտէզովը արդէն գրաւուած էր տասնեակ հազարաւոր քանուր դասակարգի երկսեռ ժողովրդէն: Ամէնքն ալ տօնական զգեստով եկած էին, ոչ մէկ գինով եւ ոչ մէկ աղմուկ կը լսուէր, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէր ամենուրէք: Օրուան պատմական պատասխանատուութեան զիտակ ամէն քանուրի դէմքին վրայ, կը կարծեմ՝ կարդալ վերահաս անաւոր վտանգի մը մղձուանջը:

Ինչպէս 26 միւս ժողովատեղիներուն մէջ, նոյնպէս եւ հոս կարգախօսը նոյն էր, ՎԵՆԵՎԵՎ ՄՏՏՏՏՏՏՏՏՈՒ ՊԵՏԵՐԱԶՐՈՒ: Ռայնսթակի (գերման պառլամենտը) ընկերվարական ճառախօս անդամին արտայայտած մտքերու ամփոփումը նետեւեալն էր:

«Մենք պատերազմ չենք ուզեր, որովհետեւ ներկայ դարուն մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան այսպիսի պատերազմ մը նախատինք է: Որուն ամբողջ ծանրութիւնը պիտի կրենք մենք աշխատաւորներս, հալալ քրտինքի արիւնաքամ քանուրներս: Մենք աշխատաւոր ժողովրդեան հոծ զանգուածն ըլլալով, չենք ներեր որ դրամատէրները եւ գինագործարաններու մեծ գործարանատէրերը մեզ շահագործեն եւ մեր դիակներուն վրայ կոխտեւով իրենց նոր միլիոններ տպահովեն: Ո՛հ, մենք պէտք չունինք պատերազմի եւ ինչո՞ւ պատերազմինք, որպէս զի Աւտրօ-Հունգարիա անկախ փոքրիկ Սերպիա մը անսլատնառ յաջողի ընկճել:

Մենք չենք ուզեր գործիք ըլլալ Աստօ-Հունգարիոյ տարիներէ ի վեր Պալքաններու մէջ նետապնդած արկածախնդիր քաղաքակա-նութեան: Որչափ ալ Սերպիա փոքր ու տկար ըլլայ, իբր անկախ եւ արժանապատուութիւն ունեցող ազգ, մի՛թէ կրնայ ընդունիլ պայմաններ, որոնք Աստօ-Հունգարիա ինքն իսկ՝ կը տկարանայ իր երկրին մէջ գործադրելու: Մենք պատերազմ՝ չենք ուզեր եւ չենք կրնար գործիք ըլլալ Աստօ-Հունգարիոյ, որ դատապարտել եւ պատժել ուզելով Սէրայէվոյի ոճիրը, ինքն ալ մեծազոյն եղեւոր կ'ուզէ գործել, մէկ անձի մը մահուան փոխան, ամբողջ եւրոպան ենթարկելով նամատարած պատերազմի մը աննախընթաց արհաւիրքներուն ու նախնիրներուն:» —

Ամէն կողմէ սղաղակներ կը բարձրանային, «անկցի պատե-րազմը, կեցցէ նամաշխարհային խաղաղութիւնը եւ աշխատասօր ժողովուրդներու եղբայրութիւնը: Այո՛, մենք նակառակ ենք պա-տերազմի եւ նամակիր ենք այն նարխարագարաւոր քանտրներուն, որոնք Բեկերպպուրկի մէջ բողոքի ցոյցեր կ'ընեն պատերազմին դէմ՝ մեզի պէս: Մենք ստեղծութիւն չունինք Ֆրանսացի ժողովրդին դէմ, որ բաժնեկից է մեր զգացումներուն եւ մեր մտածումներուն:» — Պատլամենտի ճառախօս ընկերվարական անդամը սպա սկսաւ ծանր ամբաստանութիւններ ընել զէնքի մեծ գործանաստէրերու, դրամատէրերու եւ զօրապաշտ կուսակցութեանց եւ զինուորակա-նութեան նասցէին: Ապա իսկոյն խմբազրուեցաւ պատերազմի դէմ բողոքի բանասօն մը, յղելու նամար գերման վարչապետ Պետման-ձովլէկի եւ Պրուքսէլի միջազգային ընկերվարական պիւտոյին: Մինչ նոյն պահուն գիտակցաբար յամեցող ոստիկանական սպա-ները, սրահ մտնելուն սուլուեցան ժողովուրդին կողմէն: Ժողո-վրդային այս նաւարոյթը լրացած ըլլալով, կատարեալ կարգա-պահութեամբ վար իջանք փողոց, ուր տեսարանը աւելի տպաւո-րիչ էր: Զի աւելի քան 15.000 ի նասնող աշխատասօր ժողովրդեան բազմութիւն մը, որ լրջութեամբ ունկնդիր եղած էր «ժողո-վրդային տան» տարբեր մեծ սրահներուն եւ ընդարձակ պարտէզին մէջ չորս-ճառախօսներու, միացած եւ թափօր կազմած զինուորա-կան նանդիսաւոր զնացքով եւ կարգապահութեամբ կը յառաջա-նային Պետլինի ամենամեծ պողոտաներէն Պիզմարք փողոցէն դէպի

Թիր-Կարթրն: Նպատակ ունենալով օրուան գաղտնի կարգախօսին նամածայն, ուղղուիլ դէպի կայս. դռնակ, ուր ժամադիր եղած էին նաւարուելու 27 տարբեր ժողովատեղիներու մէջ նաւարոյթին մասնակցող աւելի քան 150.000—200.000 ի նասնող Պեռլինի ընկերութարական կազմակերպուած աշխատատրութիւնը:

Բայց բոնտպետ եւ զօրապաշտ Գերմանիոյ նաւատարիմ՝ զորժակայները, ինչպէս նեծեալ, նեաեալ եւ նեծելանորդ ոստիկանները եւ ոստիկան զինուորները, եկած էին Պիզմարը շթրասէ, Բուրֆիւսթրնասամ՝ եւ Բանթ շթրասէ մեծ պողոտաներու միացեալ վայրը, եւ երկաթէ շղթայ կապած իրենց անձերովն ու ձիերովը կ'ուզէին ցրուել ժողովուրդը, որովնետեւ խաղաղութիւն կ'ուզէր եւ ոչ պատերազմ. . . :

Սակայն նակառակ ոստիկանական ամենաաշարուրջ զուլիչ միջոցներու, դարձեալ 60.000—70.000 ի մօտ աշխատաւոր ժողովուրդ, կողմնակի ճամբաներէ նասան կայսերական պալատ եւ պատերազմի դէմ ցոյցեր ըրին, երգելով «Լենթէրնացիօնալը»: Իսկ Կայսրը, կանխու իրազեկ այս ամէնին, խոհեմութիւնը ունեցած էր նոյն օրը արշալոյսին նետ մեկնելու երկաթուղիով մէկ ժամ նետու հին արքայանիստ քաղաքը Պոցտամ:

Տպաւորութիւնս արդարեւ խոր եղաւ, զի օսմ. սանմանադրութեան վաղորդայնին, թէպէտ իսլամ՝ ժողովրդի ցոյցերուն եւ թափօրներուն ականատես եղած էի, սակայն ոչ մի քաղաատութեան եզր կար երկուքին մէջ: Պոլսոյ մէջ եղածը խաժամուժ ամբոխի յիմար ցոյց մըն էր, իսկ Պեռլինինը գիտակից լրջութեամբ մը կատարուած պատկատելի ցոյց մը: Առաջինը իբր զաւէշտ՝ ծիծաղը կը շարժէր ականատեսին, իսկ վերջինը գերմանատեսաց օտար ականատեսներու իսկ յարգանքին ու նամակրսեքին՝ արժանացաւ:

Պեռլինի աշխատաւոր ժողովուրդը՝ ի մի նաւարուած էր նանդարտութեամբ եւ պաղ արեամբ տօնելու ԽԵՂԵՂՈՒԹԵՆՆ ԿՔՆՎՈՒՄՍՈՐԵ: Եթէ շնորհիւ ոսպմասէր եւ դրացի երկիրներու աւերակներու վրայ իշխելու միայն նետամուտ արկածախնդիր կայսեր մը շնորհիւ ասպարդին մնացին աշխատաւոր ժողովրդին խաղաղասէր ջանքերն, յանցանքը իրենց չէր: Ինչպէս ասպագայ եղերական եւ եղեո-

զօրապաշտ ու կայսերապաշտ խմբակցութիւններ, հակացոյցեր կ'ուզէին պատրաստել, հակակշռել ուզելով այդ ցոյցերը, սակայն բարերախղաբար դպրոցական պատանիներէ գառ իրենց հետևորդ շունեցան:

Այս ժամանակ արդէն երեք կայսրներու միջեւ հեռագրական տենդոտ քանակցութիւն կը կատարուէր միջնորդութեամբ Անգլիոյ թագաւորին: Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարին համաձայնութեան մը ազնիւ առաջարկը, հեզնութեամբ ընդունուեցաւ Պեռլինի մէջ: Երբ գերման զինուորական կուսակցութիւնը եւ համագերման դաշնակցութիւնը զլուխ ունենալով կայսրը, սկսան գաղտնի ամէն միջոց ի գործ դնել, մէկ կողմէն վիժեցնելու համար խաղաղասիրական ամէն ձեռնարկ, իսկ միւս կողմէն զրգոնելու համար գերման ժողովրդին պատերազմասէր վայրագ զգացումները:

Գերման մայրաքաղաքին ըտլոր օրաթերթերը սկսած էին արձագանգ ըլլալ Ռուսիոյ զօրահանութեան: Նոյն իսկ կ'ըսուէր թէ, Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ սահմաններուն վրայ Ռուսիա արդէն սպառնական դիրք ընած էր, եւ ընդհանուր կարծիքը Յուլիս 31ին սա էր, թէ այլեւս պատերազմը անխուսափելի էր:

Գերման ժողովուրդին ամբողջ ցասումը Ռուսիոյ դէմ էր, մինչ ընդհակառակը Փրանսայի դէմ թշնամական յայտնի զգացում մը չէր երևեր: Գերման կառավարութիւնը, իր գաղտնի գործակալներուն միջոցաւ սուտ լուրեր կը տարածայնէր, թէ Ռուս գաղտնի լրտեսներ Գերմանիա եկած են կայսրը սպաննելու, կամուրջները օդը հանելու, թէ Աւստրո-Հունգարիա եւ Գերմանիա գաղտնի Ռուս գործակալներով ողողուած է, թէ Սարայէվօյի ոճիրը Ռուսիոյ թեւադրութեամբ եղած է, պատրուակ գտնելու համար Աւստրո-Հունգարիոյ վրայ յարձակելու եւ դեռ այս կարգի յերիւրածոյ եւ ստապատիր լուրերով ամբոխը կը զրգուէին, հող պատրաստուելու համար յաջորդ օրն իսկ ըլլալիք պատերազմի պաշտօնական յայտարարութեան:

Քաղաքակիրթ ամբողջ մարդկութեան ճակատագիրը՝ միայն գերման կայսեր շրթներէն կախուած էր: Իսկ սա, տիեզերա-

կալներու յատուկ յաղթութեան վայրագ երագներով տարուած, չէր ուզեր կանխատեսել համատարած թշուառութիւնը միլիոնաւոր ժողովուրդներու, որոնք միայն իր ամենի թնդանօթներուն մօտ կեր կը նկատէր . . . :

Եւրոպական ժողովուրդները՝ խաղաղութեան վերջին գիշերը կը լուսնէին, 1914 Յուլիս 31ին անգիտակ այն արաւոր սուգին, որ վաղը՝ կայսերական պալատներէն մինչեւ գիւղական յետին հիւղակներն բռնադատեալ պիտի կրէին. ի գին երեսուն միլիոն դէպի սպանդ առաջնորդուած անմեղ ժողովուրդներու եղբրական մահուան:

Berlin.
Au matin de la guerre

2.

Պ Ե Ռ Լ Ի Ն

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Վ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Յ Ն Ի Ն

Համալսարանական փեցամսեայի 1914ի վերջին օրն էր, երբ իբր աստուածաբանութեան ուսանող, ըստ սովորութեան 1 Օգոստոս շարաթ առաւօտ գնացած էի Պետլինի նամալսարանը ունկնդրելու նոչակաւոր Բրոֆ. Հաոնազին, որ առաջին ժամուն դասախօսն էր, եւ սպա պիտի սկսէր ուսանողներու այնքան սիրական տարեկան արձակուրդը:

Սակայն Բրոֆ. Հաոնազ փոխանակ սկսելու իր դասախօսութիւնը, ուղղաւորունչ խանդավառութեամբ մը սկսաւ բանախօսութեան, յայտարարելով որ մէկ երկու օրուան մէջ անխուսափելի պատերազմը պիտի յայտարարուի:

Հետեւապէս ինք կը սպասէ որ գերման ուսանողութիւնը, իր պատուոյ տեղը գրաւէ պատմական այս պատերազմին մէջ, որը դրացի նախանձորդ ազգեր կը բռնադատեն գերմաններուն մղել, ոչնչացնելու նամար գերման քաղաքակրթութեան նետ նաեւ Գերման ժողովուրդը: Աշխարհահռչակ գերման նշանաւոր այս գիտնականը, մոռնալով իր գիտնականի խաղաղ նանգամանքը, սամանապահ գօրաւար մը յանկարծ դարձած էր, որ իր գօրքերն իբր թէ դէպի ուղղաւորապէս պիտի մղէր: Մէկ րոպէի մէջ դասարանը, ուր աւելի քան 800 երկսեռ ունկնդիրներ փութացած էին լսելու Բրոֆ. Հաոնազը, յանկարծ ուղղաւորապէս փոխուած էր. եւ գերման երիտասարդներու արիւնը եւ կու գար արդէն դրա-

ցի ժողովուրդներու բոցալատ վրէժովք: Պա՛հ մը իրենց խանդավառութեան մոլեգնութեանը մէջ, մոռցած էին, թէ ամէն ազգէ բազմաթիւ օտարականներ կային ունկնդիրներուն մէջ . . . :

Ապա Բրոֆ. Հառնագ կը փորձէր շարունակել իր դասախօսութիւնը, սակայն արդէն ամէն ոք պատերազմաշունչ խանդավառութեամբ մը մտիկ ընել չէր ուզեր, եւ կը մեկնէին տակաւ: Զի Պեռլինի համալսարանը գտնուելով կայս. մեծ պողոտային — Ունթըր-տէն-Լինտընի — վրայ, հոն այգածագէն սկսեալ հետզհետէ ստուարացող ամբողջ իր խժալուր աղմուկով արգելք կ'ըլլար որ եւ է լուրջ բնականոն աշխատանքի: Գերմանիոյ նոր աւետարանիչը եւ աշխարհոչակ փիլիսոփայն Նիշէ քարոզած էր թէ *gott ist über uns* հոգեկան հիւանդութիւններ են . . . եւ ընդ ուժի վարդապետութիւնը հռչակած էր իբր տիրական ազդակ գերման ներկայ ու ապագայ փառքին ու մեծութեան:

Այս ոգւով դաստիարակուած էին Նիշէէն ի վեր եկող բոլոր սերունդները: Բրոֆ. Հառնագ եւս հաւատարիմ՝ հետեւորդ մը Նիշէական այս կործանարար վարդապետութեան. գերման համալսարանական ուսանողութիւնը կ'ուզէր մղել դէպի ռազմաճակատ. քանի որ ժամանակը եկած էր „Deutschland, Deutschland über alles!“ ոչ թէ միայն երգելու, այլ նաև գործադրելու . . . :

Հնգի համալսարանէն դուրս եկած, արդէն հարիւր մեղրէ աւելի լայնը ունեցող պողոտան, կը տեսնէի խուռնամբոխ ժողովրդային հոծ գանգուածներէ այնպէս պաշարուած, որ հնար չէր որ եւ է անցուղարձ ընել, բացի զինուորական ամէն աստիճանի սպաներէ, որոնց յարգանքով եւ կեցցէ (հօխ) աղաղակներով ողջունելով ճամբայ կու տային:

Բոլոր մեծ վաճառատուններու ցուցափեղկերուն մէջ, ցուցադրուած էին 1870—1871 ի գերման յաղթական երկու մեծ զօրավարներուն Պիզմարքի ու Մոլթրէի իւղաներկ մեծ նկարները: Ժողովրդային ծովածաւալ բազմութիւն մը ամբողջապէս զբաւած էր կայս. դրեակի, Պեռլինի Մայր Եկեղեցւոյ (Տօմ) եւ թանգարաններու հսկայ հրապարակը:

Պատմական այս աննախընթաց օրերու իսկական արժէքին գիտակ, յանձն առնելով ամէն տաժանք ջանացի մ'օտենալ կայս.

պալատան Մայր Եկեղեցւոյ հանդիպակաց մեծ պատշգամին, ուրկէ կ'ըսուէր թէ կայսրը պիտի ընէր նոյն օրը պատերազմի պաշտօնական յայտարարութիւնը:

Ժողովուրդը յաճախ կ'աղաղակէր «մեր սիրելի կայսրը տեսնել կ'ուզենք»: Վերջապէս չորսուկէս ժամ սպասելէ վերջ մեծ պատըշգամին վարագոյրները հուսկ ուրեմն քացուելով, երեւցան Կայսրն ու կայսրուհին, պալատական թիկնապահներէ շրջապատեալ իբր նոր իմն Նաբոլէոն: Իսկոյն այդ հարիւրհազարէ աւելի մարդկային միազանգուած ամբօխին մէջ գերեզմանական լուռութիւն տիրեց. զի ամէնքն ալ երկար ժամերէ ի վեր անձկանօք կը սպասէին լսելու համար իրենց կայսրը: Որք գերման ժողովուրդին հայրենասիրութեան միջնաբերդն էր, եւ ամէն գերմանացի կը հաւատար, թէ Եւրոպական ժողովուրդներու ճակատագիրը միայն իրենց ամենագոր կայսրէն կախեալ է...: Կը կարծեմ՝ թէ եթէ մի արասցէ յաղթական ելած ըլլար, հին հռովմէացիներու պէս եթէ ոչ աստուածոց, զոնէ սրբոց կարգը պիտի դասուէր իր ժողովուրդէն:

Կայսրը յստակ եւ քամք ձայնով քսաւ հետեւեալը, «Նս ըրի կարելին պահպանելու համար խաղաղութիւնը, քայց մեր նախանձորդ դրացիները, անցնելով մեր սահմանները ոտնակոխ ըրին հայրենի մեր տուրը հողը:

Կը ներեմ՝ ցարդ եղած կրքոտ բոլոր պայքարները (ակնարկութիւն ընկերվարականներու). առանց կուսակցական եւ դաւանական խտրութեան, գերման ազգը իբր մէկ մարդ պէտք է կանգնի մղելու համար այն ճակատագրական անխուսափելի պայքարը, որ մեր թշնամիները մեզ դէմ կը մղեն, մեզ փնացնելու միակ նպատակով:

Սուրս՝ որ աւելի քան 25 տարիներ յանուն եւ ի սէր խաղաղութեան վար դրած էի, այսօր կը քաշեմ պատեանէն, եւ մինչեւ որ չյաղթեմ չպիտի դնեմ պատեանը:

Դէ՛հ գնացէք վաղը եկեղեցի, եւ ծնկաչոք աղաչեցէք մեր Աստուծմէն, արագ յաղթանակներ մեր գիւնոց յաջողութեան համար»:

Հարիւրհազարաւոր շրթներէ որոտագոչ հուռաներու եւ հօ-

խերու խժալուր աղմուկով կը թնդար նսկայ մայրաքաղաքը, եւ ծովածաւալ ժողովուրդը ալետատան, տակաւ կը ցրուէր երգելով իրենց երկու ազգային սիրական երգերը «Տօյչլանտ, Տօյչլանտ իւպէր ալէս», այսինքն Գերմանիա գերիվեր քան զամէնքն, եւ «տի վախթ ամ՝ Ռայն», Հրոննտսի պահակը:

Քաղաքակիրթ մարդկութեան մահալճիոն էր որ յայտարարած էր նոր ժամանակի սա Կալիկուլան, առանց մտարեբելու թէ այդ անմեղ արեան նախնիրին մէջ պիտի խեղդուէր եւ ինք եւ իր ռազմատենչ ժողովուրդը: Եւ իբր փորձ ամբոխավար, կը խարեր ճշմարտութեան անգիտակ ժողովուրդը, նաւատացնելով որ թշնամիները իրենց չողը մտած են, մինչդեռ ինք էր որ արդէն յանկարծակի մտած էր անմեղ Պելճիքայի չողը:

Ժողովուրդը կիրակի օրը, տարուելիք ապագայ յաղթանակներէ արդէն զինովցած խինդ ու ինծիդի մէջ անցրնելէ վերջ, յաջորդ օրը աւելի պաղ արեամբ վերլուծելով իրերու ծանրակշիռ նաւանական նետուանքները, խուժած էր ինայողական դրամատուններու վրայ, իր պահեստի զուամբները պահանջելու նամար:

Պատերազմի յայտարարութեան երկրորդ օրն իսկ արդէն ամէն աննդեղէն սղած էր եւ մէջտեղէն անյայտացած:

Արդէն երկրորդ օրն ազդասիւններու վրայ զօրածողովի կարմիր ազդերը փակցուած էին եւ ընդհանուր կարծիքը սա էր, թէ 7 օրուան մէջ 5 միլիոն զինուոր կազմ՝ եւ պատրաստ արդէն պիտի կրնային խուժել դրացի թշնամի երկիրներէն ներս. սուլելով առաջուր ամէն արգելք:

Կիրակի 2 Օգոստոս «Մորտ-Տոյչէ-Ալկէմայնէ-Յայթունկ» Գերման պաշտօնական Պետլինեան օրգանը, նրատարակած էր Ռուսիոյ դէմ պատերազմի սկսելու յայտարարութիւնը, միանգամայն ծանուցանելով, թէ կայսրը ընդհանուր զօրահանութեան նրաման նանսած է: Իսկ Պետլինեան մեծ ու փոքր բոլոր թերթերը արեան ննոցին մէջ փայտ կը նետէին սուտ լուրեր նրատարակելու մէջ իրար գերազանցել ճգնելով: Գերման ժողովուրդին նայրինասիրական խանդավառութիւնը նրանքելու մտօք կը գրէին, թէ օսմ՝ կառավարութիւնը զօրածողով նրամայած է . . . , իբր թէ Կովկասի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը պայթեր է . . . , իբր թէ Հեղկաստանի

խղամենքն խլրտիլ սկսած են: Մինչդեռ այս լուրերը ստանալ նա-
բանոր շէր 24 ժամուան մէջ:

Իսկապէս պատմական օր մը էր ամէն գերմանի նամար
2 Օգոստոս կիրակի օրը, երբ նամանայն կայսեր յանձնարարու-
թեան, առաւօտեան գերման բոլոր եկեղեցիներուն մէջ նանդիսա-
ւոր պաշտամունք կատարուեցաւ իրենց զէնքի յաջողութեան նա-
մար:

Արդէն 9¹/₂ին Պետլինի նարխարաւոր եկեղեցիներու մեծ ու
փոքր բոլոր զանգակները ահաւոր զանգիւններով ժողովուրդը կը
յրաւիրեն «գոթէստինսթի»: Կերթամ որոշեալ ժամանակէն կէս
ժամ առաջ, քնակարանիս մօտակայ «Քայզըր-Վիլհելմ-Գե-
տէնթնիս-Քիոնէն», որը Պետլինի մայր եկեղեցիէն վերջ երկրորդ
մեծ եւ նոյակապ եկեղեցին է, 150 մեղր երկնաքերծ իր զանգակա-
տունով, կոթիկ իր արտաքինով, ոսկէ մոզայիք ներքինով, նրա-
շալի տանար մըն է իրաւամբ, որ բոլոր օտար այցելուներու սքան-
չանցման առարկայ եղած է, կառուցուած Վիլհելմ Բ.ի կողմէ ի
յիշատակ մեծանուն իր մեծնօր Վիլհելմ առաջինի:

Արտաքին տպաւորութիւնը նոյն օրուան արդարեւ պատկառ-
ազդու է, զի եկեղեցոյ նկայ նրապարակը առաջնորդող երկա-
բաճիգ եւ լայն պողոտաները, Թաունցիշըն շթրասէ, Քանթ
շթրասէ եւ Քուրֆիւրսթըն Տամ, որոնք Շարլոթընպուրկի մեծա-
գոյն անցողարձի երակներն են, եւ կ'երկարաձգին մինչեւ եկե-
ղեցոյ նրապարակը, ծովածաւալ քազմութեամբ մը լեցուած խա-
փանած են ամէն անցուղարձ:

Իսկ եկեղեցոյ մէջ, ուր կը նստնիմ մեծ ճիգով, սրբախայրի
մը վեհաշուք նանդիսաւորութիւնը կը տիրէ:

Տանարին ներսը արեւելակողմը, դրուած է սինազարդ
մարմարեայ կաթողիկէի մը ներքեւ Յիսուսի նոյնպէս մարմարեայ
իրական մեծութեամբ ձիւնաթոյր արձանը, որը նեթանոսական
կուռքի մը տպաւորութիւնը կը թողու անխարժ մտքերու եւ աչքե-
րու վրայ, եւ որ գլխովին նակատակ է ին ու նոր կտակարաններու
իսկական ոգոյն: Առջեւ դրուած են աջ ու ձախ երեքական մեծ
աշտանակներ՝ վառող մեծ մեղրամոմերով: Սեղանին երկու կողմը
կան նաւասարակողմ՝ քառաթեւ արծաթեայ խաչեր, իսկ ամբողջ

տանաքը ողորում է ելեկտրական հարիւրաւոր լսալսերներու լոյսով: Որոնց շանթարծակ ցոլքերուն ներքեւ կը փալփլին եկեղեցոյ լուսամուտերուն յախճապակեայ Ս. Գրոց թանգարժէր պատկերներն եւ ոսկեճամուկ մոզայիքները:

Զօրահանութեան երկրորդ օրն ըլլալով, եկեղեցիին մէջ երիտասարդներ շնն երեւիր, 21—35 տարեկանները արդէն անապարած են պատասխանելու հայրենիքի զօրակոչին: Եկեղեցոյ բազմութիւնը՝ քառասունն անցուկ այրեր ու կիներ եւ օրիորդներ են, շատեր կու լան լոիկ, արդէն բաժանման դատապարտուած ըլլալով իրենց հետացող սիրելիներէն, ո՞ զիտէ թերեւս անդարձ . . . :

Օրուան պերճախօս քարոզիչը, վերէն տրուած կարգախօսին համաձայն, պատերազմաշունչ խօսքերով կը հրաւիրէ ժողովուրդը կատարելու իր պարտքը հանդէպ ոտնակոխ եղած հայրենիքին !!!: Ապա կայսեր հրամանին համաձայն եւ քարոզչին հրաւերին վրայ, ամբողջ ժողովուրդը ծունկի կու գայ խաղաղութեան Աստուծէն աղաչելու պատերազմի յաղթանակներ . . . գերման բանակներու համար:

Մինչդեռ նոյնպիսի հանդիսաւոր կրօնական պաշտամուքներ կը կատարուէին Բեղերսպուրկի մէջ Յարին ներկայութեան, եւ մասնակցութեամբ քազմահազար ժողովրդեան, Ռուս զինուոց յաջողութեան համար . . . :

Եկեղեցիին հրապարակին վրայ եւս, նոյն հանդիսաւոր աղօթքները նոյն պահուն կը կատարուէին եւ տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ մեծ պողոտաներու “ասֆալտին», վրայ, թրանսլէյներու գծերուն մէջ ծունկի եկած կ’աղաչէր յաղթանակներ գերման զինուոց համար . . . :

Ապա ժողովուրդը հայրենասիրական ծանօթ նախասիրած երգերով, կը ցրուէր կատարեալ անճնապատահութեամբ իր վերջնական եւ արագ յաղթանակներուն յոյսով:

Յաջորդ օրը 3 Օգոստոս արդէն երկաթուղիները յատկացած ըլլալով միայն զօրքերու փոխադրութեան, հաղորդակցութիւնը իսպառ դադրած էր:

Ժողովուրդը կը սկսի հետապնդել մասնաւորաբար Ռուսերը, զանոնք իբր լրտես ձերքակալել տալով ոստիկանութեան, յաճախ

չինայելով նաև գաղազանի նարուածներ խեղճերուն զլիււն, որոնք սակայն անմեղ սուեւորականներ էին միայն:

Առ ի հետաքրքրութիւն կը փութամ՝ Շարլօթընպուրկի երկաթուղու կայարանը, գաղափար մը կազմելու համար, զօրակոչին պատասխանելով Պեռլինէն իրենց վաշտերը մեկնող զինուորներու իրենց սիրելիներէն բաժանման մասին: Հարիւրաւոր զինուորներ իրենց փոքրիկ կապոցներով եկած են կայարան վերջին հրաժեշտը ստնելու իրենց ընտանեկան պարագաներէն:

Ապաքէն յուզիչ է տեսարանը, խանդակաթ գիրկընդխառնումներ, անհասնում համբոյրներ այրը իր կնոջմէն կը զատուի, հայր մը իր չափահաս զաւակներէն, փեսան իր նոր հարսէն, երկու դեռաստի նշանածներ իրարմէ, միայն ամէնքին ըբրնէն մէկ բառ կը լսուի իբր բաժանման վերջին խօսք «սուֆ-վիտէրգէնէն», ցտեսութիւն . . . :

Ոչ մէկ արցունք, ոչ մէկ թախիծ, ոչ մէկ հատաչանք, այլ հրաժեշտ կ'առնեն իրարմէ ժպտով եւ կ'երթան սահմանագլուխ ուրախութեամբ, իբր թէ ինչոյքի կ'երթան, այնքան անճափստութիւն ունէին իրենց յաղթանակին վրայ:

Կը հիանամ գերմաններու հայրենասիրութեան վրայ, քայց կը ցախիմ՝ այս երիտասարդ ուժերու վրայ, որոնք կ'երթան անդարձ, չվերադառնալու համար յաւիտեան . . . : Որովհետեւ ազգին պետերը սպանդ կը տանին զանոնք՝ իրենց փառքին ու շահուն համար . . . : Շատ երիտասարդ զինուորներ կ'երթան պատերազմի, խնդրելով իրենց սիրելիներէն որ նուէրի ծրարները չը մոռնան դրկել սա հասցէով «Սէնթոալ-փոսթլակընդ Փարիզ», այսինքն Փարիզ կեդրոնական նամակատան ի պահ: Զի դէպի սպանդ առաջնորդողները զանոնք համոզած էին, թէ զքօսական պոտոյտի մը պէս Սեպտեմբեր 2 ին Սետանի պատմական տարեդարձի օրն անպատճառ Փարիզ պիտի գտնուէին . . . :

Ասկայն գերման կայս. մայրաքաղաքին ժողովուրդին հիստթափութիւնը մեծ եղաւ, եւ խանդավառութեան շուտով յաջորդեց ընդհանուր մտահոգութիւն մը, երբ պատերազմի յայտարարութեան հինգերորդ օրը՝ Անգլիա յանկարճ պատերազմ՝ յայտարարեց Գերմանիոյ դէմ:

Միւս պատերազմերու յայտարութեան առթիւ խանդավառող ժողովուրդը, շուարեցաւ իր գլխուն անակնկալօրէն պայթած արևուր այս ոռմբին ազդեցութեան տակ:

Որովհետեւ ո՛չ որ կը սպասէր որ Անգլիա կրնայ միջամտել, որով կը կարծէին մէկ քանի ամսան մէջ առ սուսելն մարտի հաշիւը Փրանսայի եւ Ռուսիոյ . . . : Աս պատճառով գերման թերթերը սկսան յարձակիլ բուռն կերպով Անգլիոյ վրայ, նամերուպահան պատերազմին իսկական սկզբնապատճառ ցոյց տալով Անգլիոյ Փրանսասէր՝ Էտուարդ թագաւորը: Որը կ'ամբաստանէին, թէ Փրանսայի հետ քարեկամանալով եւ այս վերջնոյն միջնորդութեամբ Ռուսիոյ հետ նամանայնելով, Գերմանիոյ դէմ՝ նախապատրաստեց սա արևուր պատերազմը: Նպատակ ունենալով ոչ ընչացնել գերման նաւատորմին հետ՝ նաեւ գերման վաճառականութիւնը, եւ այսպէսով ապահովել ծովերու անպատասխանատու տիրապետութիւնը:

Անգլիան կը նկատուէր ամէն շարեաց տղքիւր, այս պատճառով գերման ժողովուրդը այնքան մոլեգնած էր Անգլիոյ դէմ, որ մինչդեռ Ռուսիոյ եւ Փրանսայի ներկայացուցիչներուն դէմ ոչ մէկ անարգական ցոյց չըրաւ, սակայն մեծ ամբոխ մը յարձակեցաւ Անգլիական դեսպանատան վրայ ի Վիլնիւմ շէրասէ, եւ ջարդուփշուր ըրաւ բոլոր սպակիները, այն պահուն երբ դեսպանն ու դեսպանուհին ներքը կը գտնուէին: Իսկ դեսպանատան պաշտօնեաները, ձողկելու համար գերման շահասիրութիւնը, մեծ քսակներով «Ֆէնիկներ», նետեցին ամբոխին վրայ, ինչ որ բնականաբար ալ սակի բնդհանուր զայրոյթ առաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ:

Գերման թերթերն ուզելով Անգլիոյ պատերազմի յայտարարութեան ժողովրդին վրայ թողած ծանր տպաւորութիւնը մասամբ թեթեւցընել, վերէն տրուած բնդհանուր կարգախօսի մը համաձայն, սկսան արձագանգ ըլլալ սուտ գրոյցներու: Իբր թէ Բեդերսպուրկի մէջ 300.000 Ռուս բանուորներ ապստամբած են Յարին դէմ, իբր թէ Յարը իր մայրաքաղաքէն ստիպուեր է փախչիլ Մոսկուա: Մինչդեռ ճշմարտութիւնը սա էր, որ Ռուսիոյ կայսրը գնաց Մոսկուա կայսերական թագադրութեան Բրէմլինի պատմական Մայր եկեղեցիին մէջ Ռուս զինուց յաջողութեան համար, պաշտօ-

նական աղօթք կատարելով նրանք լու մուժիկին պարտերագմասեր խանդավառութիւնը: Նոյնպէս գերման թերթերը գրեցին, իբր թէ Լեհաստանի եւ Փինլանտիոյ մէջ սպասամբութիւն ծագած է եւ դեռ այս կարգի շինծու լուրեր, որոնք նետոգնտէ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին կատարելագործեցին, մինչեւ որ ամբողջ այս սուտերու շէնքը ահաւոր փլուզումով կործանեցաւ իբր աւազի վրայ կառուցուած շէնք մը . . . :

Պատերազմի հինգերորդ օրն էր, որ Պոցասամէրփլաց քաֆէ Նոսթի մէկ քանի հայրենակեցներու հետ նստած կը դիտէինք պատերազմի ճակատ գնացող նորագիր զինուորներու տողանցքը, երբ գերման ոստիկան մը եկաւ նրաւիբել զիս ոստիկանական պահականոց, որովհետեւ մէկ քանի նրեաներ մօրուքիս համար զիս իբր Ռուս լրտես ամբաստանելով ուզած էին ձերբակալել տալ: Այն պահուն երբ ամբոխին մէջ մտնելով կը նետուէի գերման ոստիկանին դէպի պահականոց, արդէն գաւազանի մէկ քանի հարուծներ իջան ուսիս, զիս նետապնդող ամբոխին կողմէ, որ նետոգնտէ ստուարանալով սպառնալից դիբք առած էր: Սակայն երբ աճապարեցի օսմ՝ անցազրերս ցոյց տալ ամէնքին, եւ իրենց բարեկամ երկրէ մը ըլլալս նշակեցի, ամէն կողմէ բարեկամական ցոյցերու առարկայ եղայ եւ ոստիկանին հետ նաեւ շատեր փութացին ներողութիւն խնդրել եղած թիւրիմացութեան համար. որը սակայն դժբախտաբար վերջինը չէր:

Գերման թերթերը այս օրերուն նրճուանօք հաղորդեցին, թէ «Կէօպէն», եւ «Պրէսլաու», գերման երկու մեծ յաճանաւերը ուճակոճած են ալճերիական եզերքը: Այս գրահաւորներն էին որ սպասյնքան ահաւոր ճակատագրական դեր մը կատարեցին Սեւ ծովու մէջ ռուսական գրահաւորներու դէմ՝ կրակելով եւ թուրքիան այսպէս պարտադրելով զահալիժել պատերազմին նրակէզ անդունդը:

Յուլիս 6 հինգշ. օրն էր երբ Շարլոթթընպուրկի ծանօթ քաֆէներէն մէկը նստած էի Պեռլինի համալսարանէն երկու բարեկամ Բրոքէտորներու հետ, եւ կը խօսակցէինք օրուան նրատապ նիւթերու վրայ: Երբ ընտրեալ դասակարգէն անձանօթ գերմաններ, ներս մտնելով եկան ճիշտ մեր մօտիկը նստան: Անձանօթներէն

աւելի երիտասարդը, որ յետոյ իմացանք թէ փաստաբան մըն է եղեր, ի մէջ այլոց հետեւեալ միտքը արտայայտեց «Ի՛նչ լաւ պիտի ըլլար եթէ հիմայ հայերը Կովկասի մէջ ապստամբէին... հայերը ձեռննեղց, յանդուգն եւ գործունեայ ժողովուրդ մըն են. եթէ ասոնք անգամ մը ապստամբին, Կովկասի 12 միլիոն իսլամները շուտով հայերու օրինակին կը հետեւին, եւ Ռուսիոյ գլխուն մեծ փորձանք կը քանան...»:

Եթէ այս գերմանը՝ ներկաներուն մէջ հայու մը գոյութեան իրագեղ ըլլար, անշուշտ աս յայտարարութիւնը քաղաքապարսկան պարզ ձեւակերպութիւն մը պիտի ուզէի նկատել. սակայն աս հանգամաբին անտեղեակ ըլլալուն, տարուեցայ ինքնին յիշել ստիճին եւ մուկին առակը...:

Զօրաշարժի եօթներորդ օրը, արդէն հինգ միլիոն զինուոր իրենց ամբողջ կազմածով պատերազմական երկու ճակատներու վրայ դիրք բռնած եւ պատերազմի մտած էին Ֆրանսական եւ ռուսական թշնամի քանակներու հետ: Ամէն օտարական որ թշնամի ազգերու շէր պատկաններ պէտք է կրէր իր պատկանեալ պետութեան փոքրիկ մէկ դրօշը իր լամբակին վրայ:

Մեծ յարգանք կ'ընծայուէր ամերիկացիներու, եւ ամէն ջանք կ'ընէին գերմանները, որպէս զի աս մեծ ազգին համակրութիւնն եւ շէրութիւնն շահին: Զի միայն Պետլինի մէջ 50.000 ամերիկացիներ կ'ապրէին այն ստեն: Աս օրերուն հանդիպեցայ յանկարծ դերձակիս, որ պահեստի սպայ է եղեր, եւ հարցուցի իրեն, որ ճակատ կերթար 2 օրէն, թէ ի՛նչ է իր կարծիքն, ո՞րքան կրնայ տեսել աս պատերազմը. պատասխանեց անվարան «Եթէ միայն Ֆրանսա եւ Ռուսիա ըլլային, երկու ամսէն ամէն ինչ կը վերջանար. սակայն քանի որ Անգլիա ալ մասնակցեցաւ պատերազմին, թերեւս մէկ քանի ամիս աւելի տեսէ...»: Իսկ երբ հարցուցի թէ ե՞րբ կը յուսայ որ գերմանները Փարիզ կրնան ըլլալ, անմիջապէս փութաց պատասխանել «Այս տարուան Սետանի տարեդարձը Սեպտեմբեր 2 ին Փարիզի մէջ պիտի տօնենք...»:

Արդարեւ աս էր ամէն գերմանի հաստատ համոզումը, թէ հոն պիտի ըլլային Սեպտեմբեր 2 ին...:

Գերման կառավարութիւնը զինուորական տարիքի մէջ գրտնուղ աւելի քան 40.000 ռուսեր, որոնք վար դրուած էին պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ, իբր պատերազմական գերի, դրկեց խիստ հսկողութեան ներքեւ դաշտերը, իունձքը քաղել տալու համար:

Կարմիր Խաչի կազմակերպութիւններու մէջ ծառայելու համար, աւելի քան 60.000 գերման կիներ եւ օրիորդներ դիմումըրին պատկանեալ մարմիններու, հայրենիքին ծառայելու նպատակով: Մասնաւոր Կարմիր Խաչի դասընթացքներ կազմակերպուեցան, ասոնց մասնագիտական պատրաստութեան համար:

Քաղաքակիրթ ազգի մը անվայել մոլեռանդութիւն մը սկսաւ ցոյց տալ ժողովուրդը, պահանջելով որ վաճառատուններու եւ սրճարաններու վրայ դրուած Ֆրանսերէն եւ անգլերէն վերտառութեան տախտակները վերնան եւ ասոնց տեղը միայն գերմաներէնը դրուի: Առաջին շաբաթուան ընթացքին հետզհետէ ջնջուեցան օտար լեզուներով տախտակները եւ ամէն տեղ միայն գերմաներէն գրուեցան նշանատախտակները:

Այսպէս Պետլինի ամենանշանաւոր եւ իոյակապ սրճարաններէն մէկը, որ մայրաքաղաքին փառայեղ շէնքերէն մէկն էր եւ կը կոչուէր «Փիքատիլլի», ջնջուեցաւ աս անունը եւ կոչուեցաւ «Փաթրըլանտ-քաֆէ», հայրենեաց քաֆէ:

Ամէն որ օրէ օրէ յաղթութեան լուրերու կը սպասէր եւ միշտ ամէն գերման նպարտօրէն իր օտարական քարեկամներուն կը խոստովանէր անկեղծօրէն ըսելով «մենք աս պատերազմին կը պատրաստուէինք 40 տարիներէ ի վեր...»: Անս ամբարտաւան ինքնախոստովանութիւն մը որ գերման ազգին դատապարտութիւնն իսկ է:

Ռատիկանութիւնը՝ պաշտօնական զեկոյցով մը նրաւիրած ըլլալով գերման ժողովուրդը, որպէս զի հետապնդէ եւ դիւրացնէ ռուս լրտեսներու ձերբակալութիւնը, աս պատճառ դարձաւ անմեղ ռուսերու դէմ ծանր հալածանքի: Յաճախակի դարձաւ այլեւս տեսնել փողոցներու մէջ ռուսեր, որոնք ամբոխէն վայրապար կը հալածուէին եւ նոյն իսկ կը խոշտանգուէին ի հեճուկս քսաներորդ դարու քաղաքակիրթութեան !!!:

Կիրակի, 9 Օգոստոս, Պեոլինէն անցան բազմաթիւ կառա-
խումբեր դէպի Ֆրանսական սահմանագլուխ, որոնք լեցուն էին
սլաւ գիւտորներով: Ասոնք՝ Աւարո-Հունգարական կառավա-
րութիւնը կը փոխադրէր ռուսական ճակատէն գերման-Ֆրան-
սական ճակատը, վախնալով որ իր սլաւ զինուորները կրնան դա-
ւաճանել, անցնելով իրենց ցեղակից եւ դաւանակից թշնամիներուն
կողմը:

Գերման պատկերազարդ թերթեր կը նրատարակէին, անշուշտ
դիտումնաւոր կերպով, Փարիզի 1871 ի պաշարումը գերմաններէն,
ուր նկարած էին մտավաճառներու կրպակներուն մէջ ի վաճառ
հանուած եւ ոտքերէն կախուած շուներ, կատուններ, մուկեր,
ծիւր...: Ասով կը կարծէին նրա՛րել գերման գիւտորին հայրենա-
սիրական խանդավառութիւնը, ժամ առաջ հասցնել կարենալու
համար Փարիզի պարիսպներուն առջեւ...:

Պատերազմի յայտարարութեան իններորդ օրն էր, երբ գեր-
ման բարեկամի մը հետ վիճաքանութիւն ունեցանք եւ որ հե-
տեւեալ՝ անզաղտնասպա՛հ յայտարարութիւնն քրաւ, որ ոչ միայն
իւր այլ եւ ամէն գերմանի եւս խորին համոզումս էր միանգամայն:
Թէ՛ «երբ այս անգամ Փարիզ մտնենք, այլեւս հինգ միլիտով
դուրս չպիտի ուզենք գալ, այլ երեսուն միլիտո պիտի պահանջենք:
Որպէս զի Փրանսա սղբատանալով, այլեւս դրամ չզտնայ փո-
խատուութիւններով մեր դէմ՝ զինակիցներ վարձելու եւ վրիժա-
ռու նորանոր պատերազմներու պատրաստուելու...»:

Աս մտածումը ազգային կարգախօս մը դարձած էր այլ եւս,
առանց խորհելու՝ որ կրնար եւ հակառակը պատահիլ... ինչպէս
որ եղաւ եւ բազմապատիկ տուգանքն ստիպուեցան վճարել:

Հազիւ տասը օր էր՝ որ պատերազմը սկսած էր, եւ արդէն աղ-
քատ դասակարգը սպրուտի ամենատիրական նիւթերու համար
նեղութիւն կը կրէր, զի սննդեղէնի յատուկ ամէն նիւթ տակաւ
տղել սկսած էր:

Իսկ ինսայողական սնտուկներն եւ դրամատունները, հազիւ
հարիւրին հինգ միայն յանձն կ'առնէին վճարել: Հակառակ կառա-
վարական արգելիչ օրէնքներուն, հացագործներու արնետապե-
տութիւնն իսկ հացին զինը ուզեց բարձրացնել, առարկելով որ

ալիւրի ներկայ արտասովոր գիներով, նսար չէր հին արժէքով
հաց պատրաստել ժողովուրդին համար:

Պատերազմին պատճառով ինքնաքերաքար հետզհետէ փա-
կուեցան թատրոնները, ծիարձակարանները, այլեւայլ զբօսատեղի-
ները: Մայրաքաղաքին ժողովուրդը, այլեւս առաջուայ պէս Կիրակի
օրերը չէր խուժեր երկաթուղու կայարանները, շրջակայ բնու-
թեան բացօդեայ վայրերը երթալու համար զբօսնելու: Ամէն
կողմ՝ կը տեսնուէր ծայր աստիճան լրջութիւն եւ խնայողութիւն:
Նոյն իսկ կէսօրները ճաշարան եկողները սկսան նուագել, ամէն
որ սկսած էր՝ առ ի խնայողութիւն, ինք պատրաստել իր ճաշը եւ
ջանալ որ քիչով զոհանայ ու նուագ ծախքով դուրս կարենայ
գալ:

Շատ հագուադէպ կը տեսնուէին վաճառատուններու մէջ
գնորդներ, ասոնք ալ կամ՝ յոյժ ստիպողական պէտքեր գնողներ
էին եւ կամ՝ միայն ճամբորդներ:

Բնակարանս գտնուելով Շարլօթքնպուրկ Լիցընզէի ճիշդ
եզերքը, եւ հանդիպակացը ըլլալով Պեռլինցոց ամենասիրական
ճեմելաւայրը՝ «Կրոննէվալտը», Մայրիներու հրաշալի անտառը,
ուր այժմ՝ հսկայ թնդանօթներու փորձերը սկսելուն, ամբողջ օրը
կը լնուէին ահեղագոռ թնդանօթի որոտներ, սարսեցնելով շրջա-
կայ հոյակապ արուարձանին բազմայարկ տունները եւ սարսափեց-
նելով պատերազմի դաշտը սիրելիներ ունեցող մայրերու եւ կիներ-
րու արդէն արիւնոտ սրտերը:

Այս օրերուն՝ առիթը ունեցայ տեսնուելու մեր տան բնակիչ-
ներէն բարձրաստիճան սպայի մը հետ, որ կը պատրաստուէր մեկ-
նելու ռազմանակատ: Բնական հետաքրքրութեամբ մը հարցուցի թէ
պատերազմը որչափ կրնայ տեսել, պատասխանեց՝ «Ծխալիւրտիկըր-
(եկեղեցականաց մասնաւոր տիտղոս) չենք կրնար մեր կիներուն
եւ ժողովուրդին ըսել զգացած մեր մտահոգութիւնը, սակայն դուք
խոստովանահայր էք եւ վստահելի անձ, չեմ՝ ուզեր կեղծել, յաղ-
թենք ալ յաղթուինք ալ, այլեւս Գերմանիա աղքատ երկիր մը
պիտի ըլլայ, այլեւս մեր դիակներով պիտի լեցուի մեր դրախտա-
նման երկիրը: Զի թէպէտ 40 տարիէ ի վեր այս պատերազմին
պատրաստուած էինք արդարեւ, սակայն մէկ անգամէն այսչափ

հօգոր թշնամիներու մեր վրայ յարձակումը երբեք չէինք ենթադրած: Անգլիոյ եւ Ճաբոնի պատերազմի մասնակցելովը այլեւս ամէն հաւասարակշռութիւն խախտեցաւ...: Մանաւանդ Անգլիոյ յարձակման չէինք սպասեր երբեք, եւ գերման ժողովուրդի լուրջ դատակարար յոյժ մտահոգ է, զի յամառ ազգ մըն է անգլիացին: Բայց ոչ ոք կրնայ հակառակ արտայայտուիլ այժմ, զի մասնաւոր գաղտնի ոստիկաններ յատկացուած են պատերազմի դէմ խօսողները ձերբակալելու եւ պատերազմական ատենաններու յանձնելու իբր դաւաճան...: Ափսոս մեր 40 տարուան խաղաղ աշխատանքի արդիւնք եղող հոյակապ քաղաքակրթութիւնը պիտի փճանայ...:

Ան առաջին անգամ կը հանդիպէի գերմանացիի մը, ան ալ տարեց սպայ, որ առանց տարուելու տիրող ընդհանուր պատերազմաշունչ խանդալտութենէն, իրերը պաղ արեամբ կը դիտէր, կը դատեր եւ կը վերլուծէր եւ արատը աղէտը կը գուշակէր...:

Գերման ըզրոր օրաթերթերը, իբր պատասխան անգլիական եւ ֆրանսական օրաթերթերու, ի մասին գերմաններու կողմէ Պեյճիքայի չէզոքութեան վայրասպար ըննաքարման ծանր քննադատութիւններուն, կը գրէին թէ „Not kennt kein Gebot und kein Verbot“ այսինքն ստիպողականութիւնը ոչ օրէնք եւ ոչ արգելք կը ճանչնայ...: Բայց կը թուի թէ գերման պետութեան միայն սեպհական եղող այս ընդհանուր տեւդոնեան սկզբունքը, զինքը այնքան հեռուները պիտի տանէր, որ ամէն համաձայնութիւն եւ դաշնագիր պիտի կրնար ուզած ատեն պատռել եւ գլխովին հակառակ շարժիլ իր յանձնառութիւններուն. ըսելով թէ ստիպողականութիւնը օրէնք ու արգելք չի ճանչնար...:

Ակներեւ է թէ ասով ինքզինք պիտի ենթարկէր համաշխարհային ատելութեան...:

Տունի աղքատ վարձակալներու խնդիրը օրուան հրատուպ հարցը դարձած էր պատերազմի յայտարարութենէն ի վեր:

Քաղաքապետութիւնը եւ լրագիրները կը յանձնարարէին տան տէրերու, որ կարեկցութեամբ վարուին իրենց աղքատ վարձակալներուն հետ: Բանի որ ընտանիքներու աշխատաւոր անդամները պատերազմի գնացած ըլլալով, զինուորներու խեղճ կիներն չէին

կրնար սուրբիլ, իւրաքանչիւր զակի համար կառավարութենէ
ամսական վճարեալ 10 մարգի փոքրիկ զուամարով մը . . . :

Չքաւոր ժողովուրդի վիճակը քարելաւելու համար արդէն
կազմուիլ սկսան կանանց օժանդակ մարմիններ: Ասոնք մասնա-
ւոր հանգանակութիւններով բացառիկ զուամարներ կը հայթայթէին
գինւորներու ընտանիքներու օգնելու համար, մայրերու վրայէն
առնելով իրենց զաւակները կերակրելու ծանր հոգը:

Այցելեցի օժանդակ կանանց մարմիններէ մատակարարող
երկու ճաշարաններ, եւ տպաւորութիւնս շատ լաւ եղաւ, երբ տեսայ
ազնուական կիներ, որոնք աս ձրի ճաշարաններուն մէջ կը սպա-
սարկէին, աղքատիկ մեծ ու փոքր անմեղ երկսեռ տղոց ձրիօրէն
մատակարարելով տաք եւ քաւական սննդարար կերակուրներ ճաշի
եւ ընթրիքի միջոցին: Մոյնպէս տեսայ յատուկ ճաշարաններ, ուր
անգործ մասցած դժբախտ քանուորներ 10 Ֆէնիկով, այսինքն այն
ատենի 20 փարայով, երկու տեսակ կերակուր կը ստանային առատ
հացով:

Կառավարութիւնը եւս կարելին կ'ընէր, օգնելու համար աղ-
քատ դասակարգին, ուզելով պակսեցնել պատերազմէ դժգոհներու
թիւը: Զի քաջ գիտէր թէ այսպիսիներն են, որ ի հարկին ընկեր-
վարականներու արդէն հոժ շարքերը ստուարացնողները պիտի
ըլլան:

Գերման ժողովուրդը՝ սաստիկ մոլեգնած էր ռուսերու դէմ՝
կարդալով լրագիրներու մէջ թէ Բեռլինի գերման հոյակապ
դեսպանատունը ռուս խուժանին կողմէ մեծ մասամբ քանդուած,
այրուած եւ աւարի տրուած է, սպաննելով միանգամայն դեսպա-
նատան հին եւ ծեր պաշտօնեաներէն մէկը: Այժմ՝ ալ աւելի կա-
տաղութեամբ սկսան ռուսերը հալածել փողոցներու մէջ եւ խոշ-
տանգել զանոնք անգթօրէն:

Հանքածուխը խնայելու համար, քաղաքագետութիւնը նուա-
զեցուց պատերազմին տասներեքերորդ օրը մայրաքաղաքին լու-
սավառութիւնը եւ քաղաքացիներու կոշ եղաւ որ ջուրի, օդային
կազի եւ ելեկտրականութեան խնայողութիւն ընեն, նուազեցընե-
լու համար աս ամէնը արտադրող հսկայ գործարաններու տարա-
պայման քարածուխի գործածութիւնը:

Չքաւոր դասակարգը, արդէն սկսած էր նեղուիլ անգործութենէ, զի բազմաթիւ վաճառատուններ եւ գրասենեակներ արձակել սկսան իրենց երկսեռ պաշտօնեաները մեծ մասամբ: Ասոնց մեծ մասը երիտասարդ աղջիկներ էին, որոնք մղուած ծայրայեղ կարօտութենէ, կը շրջէին մայրաքաղաքին բազմամբոխ փողոցները, գայթելով եւ գայթակղեցնելով ժողովուրդը . . . :

Հանրային բարոյականի դէմ՝ ամէն արգելիչ միջոցներ ձեռք առնելու նպատակով, ոստիկանութիւնը ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել սկսաւ: Միւս կողմէն երիտասարդ աղջիկներու բարոյականին նախանձախնդիր պաշտպան տիկնանց ընկերութիւններ կազմուեցան, նպատակ ունենալով հաւաքելու եւ պաշտպանելու աս կարգի դժբախտ աղջիկները:

Պէտք է խոստովանիլ, որ գերման ընտանեկան բարոյականը բաւական զօրաւոր էր, եւ հանրային բարոյականը խաթարող ամէն ընթացք ենթակայ է Գերմանիոյ մէջ ամենասաստիկ պատժի, առանց ակնառութեան դիրքի, աստիճանի եւ հարստութեան:

Գերման կայս. մայրաքաղաքը միակն է եւրոպական ցամաքի վրայ, որ Փարիզի նման անպարկեշտ հանրային տուններ չունի, եւ ոստիկանութիւնը ամենախիստ կերպով կը նետուցնէ կասկածելի նկատուած տուները . . . :

Աս բարոյական եւ կրօնական նոյակապ կենցաղին նետուանօք էր, որ 1871 ին 36 միլիոն հազիւ եղող գերման ժողովուրդը, այժմ՝ 68 միլիոնի անհաւատալի թուին հասած էր արագ աճումի աննախընթաց օրինակ մը ըլլալով բոլոր ազգերու մէջ: Մինչ 1871 ին 46 միլիոն եղող Փրանսան, վերի օրինակին ճիշդ հակառակը ըլլալով այժմ՝ հազիւ կը հասնի 37—38 միլիոնի:

Պատերազմի յայտարարութեան տասնեւհինգերորդ օրը, արդէն պելճիքական եւ ֆրանսական սահմանագլուխներէն գերման անդրանիկ յաղթութեան լուրեր սկսան հասնիլ, զինովցնելով մայրաքաղաքին երեք միլիոնէ աւելի ժողովուրդը, որ այժմ՝ մէկ միլիոնով աւելցած էր կեղր. բանակատեղի ըլլալուն պատճառով: Մայրաքաղաքը տօնական օրերու հանդիսական երեսոյթը ստացած էր եւ հազարաւոր դրօշներ կը ծփան ալեծածայն, ի պատիւ նորանոր գերման յաղթանակներու:

Ամէն կողմ՝ կը տեսնուին ժողովրդային թափօրներ, որոնք հայրենասիրական երգերու զոռ շեշտերով կ'ոգեւորեն մայրաքաղաքին խաղաղ եւ տխուր եւ տակաւ ամայացած փողոցները:

Գերման ժողովուրդը օրէ օր կը սպասէր իր բանակներուն Փարիզ մուտքին . . . այնքան յանձնապաստան էր իր յաղթութեան . . . : Կայսրը արդէն մեկնեցաւ Ֆրանսական սահմանագլուխ. իր հետ տանելով գերման ժողովրդին մարմնաւորեալ անձնախտանութիւնը եւ անձնուիրութիւնը:

Արդէն պատերազմի մէջ մեռած զինուորներու անուանց սեւ տախտակները սկսան կախուիլ պաշտօնատուններու դուռներուն կամ՝ պատերուն վրայ: Որոնց առջեւ անագին բազմութիւն մը խոնուած, մտահոգ հետաքրքրութեամբ կը փնտռէր իր սիրելիներուն անունները: Պատերազմի մէջ ինկած բազմաթիւ սպաներու կիներ արդէն սեւեր սկսան հագնիլ: Ամէն կողմ՝ կը կարդացուէին «մէօպիլիթէ ցիմըր», վարձու սենեակ վերտառութիւնը, զի իւրաքանչիւր ընտանիք մէկ քանի սենեակ տրամադրած էր, որպէս զի վարձու տալով կարենայ հասոյթի նոր աղբիւր մը ստեղծել:

Ամենալաւ շահեր կ'ընէին միայն լուսանկարիչներն, զի պատերազմի գնացող ամէն ոք նախ կը փութար լուսանկարուելու, իբր վերջին յիշատակ մը նուիրելու համար իրեններուն . . . :

Արդէն երկաթաղային եւ ելեկտրական թրանսլէյներու հարդրակցութիւններն վերսկսան սովորական օրերու յառուկ կանոնաւորութեամբ:

Համաձայն կրթական նախարարութեան կարգադրութեան, բացուեցան միջնակարգ ու ժողովրդային դպրոցները, միայն դեռ առ այժմ՝ ցնոր տնօրէնութիւն փակ պիտի մնային մասնագիտական, կրթական քարճօր հաստատութիւնները: Արդէն միջնակարգ — գիմնագիում՝ եւ ռէալշուլէ — եւ ժողովրդային — ֆուքսշուլէ — դպրոցները կը բացուին Օգոստոս 1 ին: Իսկ կրթական բարձրագոյն մասնագիտական հաստատութիւններն եւ համալսարանները ոչ առաջ քան Սեպտեմբեր 15ը:

Զինուորական իշխանութիւնները, կարմիր ազդերով 35—46 տարեկանները եւս սկսան հրաւիրել զէնքի տակ: Աս պատճառով ժողովրդին մէջ, եթէ ոչ խուճապ, գոնէ ընդհանուր տազնապ եւ

մտահոգութիւն սկսաւ տիրել: Իսկ լրագիրները կը քաջալերեն ժողովուրդը, տանելու համար ամէն ծանր զոհաբերութիւն, փրկել կարենալու համար հայրենիքը համապաւասկան հեղեղէն!!!: Հետգհետէ գերման դաշնակցային պետութիւններուն, ի մէջ այլոց Վիրթէմպերկի եւ Պապարիոյ թագաւորները եւ բազմաթիւ իշխաններ մեկնեցան ռազմաճակատ, զլուխ անցնելու համար իրենց սեպհական զօրքերուն:

Արտակարգ էր հայրենասիրական խանդավառութիւնը ժողովրդիկն ըլլոր խստերուն մէջ, ի մասնաւորի հիանալի էր գերման մայրերու դիցազնական անձնուիրութիւնը, մայրեր եղան որ ռազմաճակատ դրկեցին իրենց 4 նոյն իսկ 6 երիտասարդ զաւակները:

Գերման լրագիրները լեցուն էին բազմաձին գերման մայրերու անձնուիրական դիցազն օրինակներով: Կը գրէին թէ գերման զօրութեան եւ գերման մեծութեան իսկական հիմքն տուտս ԳԵՐՄԱՆ ԲԱԶՄԵՃՈՒՆ ՄԱՅՐԵՐՆ ԵՆ, առանց որոնց արժէք պիտի չունէնային ոչ Էսքնի Կոուսեան տասնեակ հազարաւոր հսկայ թնդանօթներն եւ ոչ ալ արազահարուած մազէրներն: Բացադրելով թէ երբ զորձածողն կը պակսէր, ամենակատարեալ զէնքն իսկ արժէք չէր կրնար ունենալ: Ինչպէս նաեւ՝ երբ գերման մայրերն չըլլային, թշնամիին դէմ մտէ պատուար կազմող հինգ միլիոն զինուորներով ուստի՞ հնար պիտի ըլլար ճակատ կազմել տալ:

“Հայ-գերմանական բովիդէ” ի մէկ անդամէն լսեցի որ այս օրերուն տոյն ընկերութեան նախագահ եւ ծանօթ հայասեր Տոքթոր Լէփսիուս դիմում՝ ըրած էր գերման արտաքին գործոց նախարար պատոն Փօն Եակոֆի, որպէս զի Հայերը՝ ո՞ր ազգի հպատակ ալ ըլլան, չենթարկուին ոստիկանական հետապնդումի, իսկ նախարարը իբր թէ նպաստաւոր ընդունելութիւն ըրեր էր աս առաջարկին: Աս կարգադրութեան շնորհիւ ռուսահպատակ հայ մը, ստուգի կրցաւ Շուէտի ճամբով Բեդերսպուրկ մեկնիլ: Բայց չէր կարելի վատահիլ աս կարգադրութեան յարատեւ նպաստաւոր արդիւնքին, ինչպէս որ Թուրքիոյ հետ զինակցելէ վերջ ան հայ երիտասարդները, որոնք զինուորական տարիքի մէջ էին յանձնուեցան թուրք զինուորական վարչութեան:

Գերմանացիները ինչպէս կ'երեւէր, սկիզբէն իսկ մեծ յոյսեր չէին դրած Աւստրո-Հունգարիոյ պատերազմական կարողութեան վրայ: Իսկ Իտալիոյ մասին գերման ժողովուրդը մեծ կասկածանօք կը վերաբերուէր, զայն նկատելով անհաստատրիմ՝ զինակից մը. որ առաջին առթիւ հօգրագոյնին կողմը պիտի անցնէր: Սակայն զինուորական գրաքննութիւնը անպայման արգիլած էր Իտալիոյ դէմ՝ վիրաւորական որ եւ է ակնարկութիւն, որպէս զի եթէ Իտալիա իրենց հետ չէ, զոնէ իրենց դեմ՝ չդառնայ: Իսկ Թուրքիոյ մասին գերմաններն այնքան համակրական զգացումներ ունէին եւ իրենց դատին շահակից կը նկատէին, որ իրենց բնական դաշնակիցը կը համարէին աս պատերազմին, առաջին ամսուն մէջ իսկ:

Զինուորական վարչութիւնը 21—46 զինուորական օրինական տարիքի մէջ գտնուողները, դրօշի տակ առնելէ վերջ, այժմ՝ ալ 17, 18, 19, 20 տարեկանները զէնքի ներքեւ կը հրաւիրէր իբր կամուոր . . . , մարզելով զանոնք հանգստեան կոչուած փորձ սպաներու նսկողութեան ներքեւ:

Գերման ժողովուրդը, որ կը կարծէր թէ միայն յաղթութեան լուրեր պիտի լսէր, սարսափով կը տեղեկանար դժբախտ մանրամասնութիւններուն ոռուսական յառաջխաղացման, Արեւելեան Բրուսիոյ մէջ:

Ռուս քանակը, դէպի Փարիզ արագ կերպով յառաջացող գերման քանակներու հօգր թափը կոտորելով, իրենց թիկունքը պաշտպանել հարկադրելու համար, ուժգին թափով մը յարձակեցան եւ մտան Արեւելեան Բրուսիա եւ ամէն արգելք խորտակելով սկսան յառաջանալ, ալել սրբելով իրենց սողնու զանուած ամէն խոչընդոտ:

Իսկ նոյն ծայրագուտաններուն մէջ բնակող գերման ժողովուրդը, որու զոգաքններու անգթութիւններու պատմութիւններէն անարեկած, լեղապատառ փախուստի ճամբան բռնեց, իրենց ետեւ թողնելով անշարժ ամէն ինչք ու ստացուածք եւ միայն իրենց հոգիները փրկելու հետամուտ ըլլալով:

Ասոնք մեծ մասամբ ապաստանեցան Պեոլին, իսկ մայրաքաղաքի ժողովուրդը, ասոնցմէ լսելով որու զոգաքններու զանդիչ

պատմութիւններ, իրաւամբ սարսափի մատնուեցաւ: Մանաւանդ խուճապով Պեռլին սպաստանած գաղթական ժողովրդին վիճակը ստուգիւ խղճալի էր:

Արդէն ամիս մը անցած էր Պատերազմի նրատարակութենէն ի վեր, եւ մինչ ամբողջ գերման ժողովուրդը հեքոտ անձկութեամբ գերման ուսնվիրայ զուեղերու Սեպտեմբեր 2 ին Փարիզ մուտքին կը կրսպասէր ակնդէտ, երբ ֆրանսական ռազմաճակատէն ալ սկսան պարտութեան լուրեր հասնիլ Պեռլին սրտաբեկելով՝ միայն յաղթութեան լուրերով մինչեւ ան ատեն զինովցած ժողովուրդը: Բայց զհնորական գրաքննութիւնը ամէն ջանք կը թափէր խոչորցնելով յաղթութեան լուրերը եւ նոյն համեմատութեամբ յոյժ փորքցնելով պարտութեան գուժկանները:

Կովկասէն արդէն հայ կամաւորական շարժումներու անդրանիկ լուրերը կը կարդայինք գերման թերթերու մէջ: Իսկ Թուրքիա եռանդով կը շարունակէր զօրահաւաքը, իբր թէ դիմակալել կարենալու համար հաւանական յարձակման մը դէմ . . . :

Գերման թերթերու մէջ, հեզնական քննադատութիւններով անշուշտ, կը կարդայինք արտատպումներ անգլիական եւ ֆրանսական օրաթերթերէ առնուած, ուր սա վերջինները բացայայտօրէն կը գրէին, թէ համերոպական պատերազմի կոտրած սպակիներուն արժէքը պիտի վճարէր Թուրքիա, եթէ խլրտէր . . . : Թէ սա անգամ կարգը եկած էր արմատապէս լուծելու Արեւելեան փոսիտ դարձած հարցը, զի համաշխարհային պատերազմի մը մղձաւանջը, որ ամէն առթի իբր սպառնալիք կը յեղյեղուէր, Թուրքիոյ մէջ հակընդդէմ շահեր ունեցող երոպական մեծ պետութիւններու կողմէ, Թուրքիոյ կամ արեւելեան հարցին լուծման մասին, այլեւս պայթած էր արդէն, տարբեր կէտէ մը, համապլաւական հրաբուխին ժայթքման պատճառով: Հետեւապէս այլեւս պատերազմիներ ինքնին ներկայացած էր վիրահատի նշտրակը միեւլու շարաւարալից թուրք վերքին մէջ, մինչեւ ներքին խոր ծալքերը անոր . . . :

Իսկ հայ ժողովուրդը, ըլլայ ի Կովկաս, ի Թուրքիա թէ արտասահման երկունքի ահաւոր ցաւերով եւ բազմադարեան պոռթկացող յոյսերու փոթորիկով մը կը գալարէր . . . : Ճակատագրա-

կանօրէն մտնելով կեանքի եւ մահու տխրանեան պայքարի մը
մէջ . . . :

Ժամանակը պատմական էր, պատեհութիւնը անօրինակ բա-
ցառիկ, ըսյց ան ազգը պիտի շահէր աւելի, որ հեռատեսութիւն
պիտի ունենար դատողութեամբ եւ ոչ զգացմամբ վերլուծուած
դէպքերու համաձայն նաեւլու արեան համատարած այս տիեզերա-
կան հեղեղին մէջ, դէպի խաղաղութեան փրկարար նաւահան-
գիստը, ըստ կարելոյն քիչ վնասով դուրս գալ կարենալու համար
յորդահոս արեան այս անաւոր նախնիրէն:

De Berlin à Constantinople
Retour

3.

Պ Ե Ռ Լ Ի Ն Է Ն — Պ Ո Լ Ի Ս

Վ Ե Ր Ա Դ Ա Ր Զ

Համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին, արդէն որոտացող հազարաւոր թնդանօթներու անաւոր զոռումին հետ, խուճապը հետզհետէ կը սաստկանար եւ կ'ընդհանրանար: Առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան, չկար անհատ մը, որ չազդուէր համատարած այս արեան փոթորիկէն: Պեռլինի մէջ գտնուող ամէն ազգի օտարականներ 20—46 տարեկանները իրենց պատկանեալ հիւպատոսարաններէն ստիպողական հրաւերներ կը ստանային դառնալու հայրենիք եւ պատրաստ ըլլալու կատարելու իրենց պարտականութիւնը հանդէպ հայրենիքին: Իսկ օտար երկիրներու մէջ գտնուող գերմաններ զունդագունդ կ'աճապարէին դառնալ Գերմանիա, եւ հազնելով իրենց գինորական զգեստները կը փութային խանդավառութեամբ իրենց պատկանեալ զունդերուն հետ դէպի ռազմաճակատ: Բաղդատի երկաթուղու զծի շինութեան մէջ աշխատող գերման հազարաւոր զործաւորներ արդէն սկսած էին ժամանել Պեռլին, սահմանագլուխ երթալու համար:

Ամէն ոք կ'աճապարէր իր պարտականութիւնը կատարել հանդէպ հայրենիքին եւ ազգին:

Անկարելի էր չազդուիլ տիրող ընդհանուր աս հայրենասիրական խանդավառութենէն: Ոչ ոք կը խորհէր դասալքութեան վրայ:

Հերթը եկած էր նաեւ հայերուս: Մենք ալ մեր հայրենակցական հաւաքոյթներուն մէջ սկսած էինք խորհիլ մեր պարտականութեանց մասին: Կը մտադրէի արդէն դառնալ Թուրքիա, եւ հազիւ թէ աս մտադրութիւնը յայտնեցի մտերիմ՝ մէկ քանի ըարեկամ-

Տ. Կրիզորիս Ժ. Վարդ. Պալարեան
Պետլին իբր ուսանող:

Père D. Krikoris Basakian
à Berlin, comme étudiant

ներու, արդէն ամէն որ վտանգաւոր կը գտնէր Պոլիս դարձս . . . :
Շատեր խորհուրդ կու տային երթալ Կովկաս եւ միանալ Նայ կա-
մաւորական խմբերուն եւ անցնիլ Տաճկահայաստան :

Իսկ ես արկածախնդրական կը գտնէի այսպիսի յանդուգն
բայլ մը : Որովհետեւ կամաւորական այսպիսի Նապճեպ շարժում
մը պատերազմի առաջին ամիսներուն իսկ, յոյժ վտանգաւոր կը
գտնէի, որ միանգամայն զրգոյիչ ազդեցութիւն մը պիտի քնէր
Թուրք-իթթիհատական ոճրագործ կառավարութեան վրայ, եւ ան-
պայման աղետաբեր նետեանքներ ստաջ պիտի բերէր Թուրք
կայսրութեան մէջ սպրող երկու միլիոնէ աւելի Նայ ժողովրդեան
համար :

Ամէն անոնք՝ որոնք չափազանց յուսադրուած էին ոռու պե-
տութեան Նայասէր քաղաքականութեամբ, եւ կը կարծէին թէ
չնորհիւ ամենողորմած Յարին նար պիտի քլլար Թրքահայաս-
տանը փրկել, կը յիշեցնէի 1878 ի ոռու-Թրքական վերջին պա-
տերազմը, երբ Կարինը գրաւելէ վերջ Նայազգի զօրավարներով,
յանկարծ՝ քաղաքական փոխանակութեամբ մը, կը քաշուէր ոռու
քանակը Կարնէն, տեղոյն 80.000 ի մօտ Նայ ժողովուրդը թողնե-
լով Թուրք կառավարութեան եւ խուժանին մոլեգնեալ վրէժառու-
թեան :

Ամէն Նայ, դարաւոր յոյսերու պայթող հրաբուխէն բոցավա-
ռած, չէր ուզեր լսել ռազմապետութեան որ եւ է թեւադրանք, այլ
ինքնասպանութեան հասնող եւ ներքին ազգային վրէժխնդրական
քազմադարեան պողծկացող զգացումներէ միայն տարուելով բուռն
փափաք կը զգար ինքնին ներկայացող յոյժ քացատիկ առիթը
չփակցնել, փութացնել ուզելով հաշուեյարդարութիւնը ցեղային
մեր թշնամիին Թուրքին հետ . . . :

Սակայն միւս կողմէն՝ գերման պետութեան եւ ժողովուրդին
բուռն Թրքասիրութիւնը չէր կրնար վրիպել անշուշտ Գերմանիոյ
մէջ սպրող որ եւ է Նայու հեռատես ակնարկէն, եւ նար չէր
չմտաւախիլ սպազայ դժուարութիւններէ եւ դժբախտութիւն-
ներէ . . . : Զի հակառակ գերման-հայկական քոմիդէի նախագահ
Տորթ. Լէփսիուսի սպարնովիչ հաւաստումներուն, գերմաններու
համար շատ համակրելի ժողովուրդ մը չէինք, քանի որ Թուրքե-

րուն ուխտեալ թշնամիներն էինք: Իսկ եթէ գերման-նայկական քոմիդէ մը կազմուած էր Պետլինի մէջ, նոյն իսկ թելադրութեամբ եւ նաճութեամբ գերման Արտաքին գործոց նախարար Ֆօն Նակրֆի եւ իրեն օգնական Յիմմըրմանի, իրապէս նայ ժողովրդի շահերը այնքան պաշտպանելու նպատակով չէր, այլ միայն, արգելք ըլլալու որ Թուրքիոյ մէջ ապրող 2 միլիոն նայութիւնը, գործիք չըլլար Յարին կառավարութեան ձեռքը . . . : Աս վերջնոյն առիթ չթողնելու նամար, որ նայերը պատրուակ բռնելով միջամտութիւն ի գործ դնէ Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ:

Աս վերջին մտավախութիւնը այնքան արմատացած էր գերման քաղաքական մարդոց մտքին մէջ, որ Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, իբր նայկական բարեկարգութեան պատրիարքարանի կեդրոնական քոմիդէի անդամ, երբ երբեմն ի պաշտօնէ կ'երթայի գերման դեսպան Վանկըննայմը տեսնելու, նա անվերապահ կերպով չէր ծածկէր իր աս կարգի երկիւղները յիշելու ինձի, փափար յայտնելով որ նեռանալով ոռուերէն նետուինք իրենց գերկը . . . :

Մինչ մէկ կողմէն գերման արտաքին գործոց նախարարութիւնը գերման-նայկական քոմիդէի մը, կազմակերպութեան գաղտնի թելադրիչը կ'ըլլար նայերը սիրաշահելու եւ ոռու կառավարութենէն տակաւ նեռացնելու թագուն նպատակով, միւս կողմէն դարձեալ նոյն պաշտօնատան յայտնի նախաձեռնութեամբ, կը կազմուէր գերման եւ թուրք քոմիդէ մը, նախագահութեամբ թուրք բանակին քսանամեայ վերակազմիչ Ֆօն տէր Կօլց փաշայի: Աս ցեղով գերման, բայց սրտով ոռ մտքով իրապէս թրքացած Կօլց փաշան, 1914 Փետրուարի մէջ, այսինքն պատերազմի յայտարարութենէն հինգ ամիս առաջ, գերման-թուրք քոմիդէի առաջին պաշտօնական նիստին, ուր ներկայ էին թուրք դեսպանն իր ամբողջ պաշտօնէութեամբ եւ գերման քաղաքական, առեւտրական նշանաւոր դէմքեր, իբր նախագահ, իր բացման ճատին մէջ, աս վարկածը պաշտպանած էր թէ, “Նկատելով որ ոռու կառավարութիւնը աս վերջին դարուն մէջ թուրք կայսրութեան մէջ ապրող քրիստոնեայ նպատակ ժողովուրդները պատրուակ բռնելով, միշտ հօգօր միջամտութիւն ի գործ դրած է Թուրքիոյ ներքին գործերուն

մէջ, եւ այսպէսով պատճառ եղած Թուրքիոյ անդամահատութեան: Նկատելով որ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնէայ հպատակ ազգերը, ազատագրուած ըլլալով արդէն, այժմ՝ ալ ռուս կառավարութիւնը հայերը ձեռք առած է եւ Պալքանեան պատերազմէն օգտուելով, քարեկարգութեան ծրագիր մը մէջտեղ նետած է, Թուրքիան նոր անդամահատութեան մը ենթարկելու թագուն նպատակով: Հարկ է որ Թուրքիան նոր աղէտէ մը փրկելու համար, միանգամ ընդմիջտ ռուս-թրքական սահմաններու կից Վանի, Բաղէշի եւ Կարնոյ կուսակալութեանց մէջ ապրող կէս միլիոն հայութիւնը հեռացուի ռուս-թրքական սահմանէն եւ փոխադրուի հարաւ, Հալէպի եւ Միջագետքի կողմերը: Իսկ աս կողմերէն ալ արաբները փոխադրուին ռուս-թրքական սահմանները: Որով մէկ հարուածով երկու քաղաքական նպատակ հետապնդուած կ'ըլլար, արաբները եւ հայերը հեռացնելով իրենց ցեղային քազմադարեան հայրենիքներէն, սպաննել անոնց մէջ ներկայ ու սպագայ ազգային անկախութեան ամէն յոյս եւ ակնկալութիւն . . . :

Աս ժողովին ներկայ Բրոֆէտորէ մը խորհրդաբար լսելով աս հրէշային ծրագիրը, փութացի իր ատենին գրել պատրիարքարան:

Սակայն այն ժամանակ, ո՛չ որ հաւատ կ'ընծայէր այսպիսի քաղաքական տօժօրոտ մը կարելիութեան, նկատելով որ մարդկային նախապատմական շրջաններէն ասդին, չի յիշուիր երբեք ազգերու պատմութեան մէջ նմանօրինակ պարագայ մը, ԱԶՊՏՐՈՒ ՐՈՆԱԶՐՈՍՈՒ ՏԵՂԱՇՆՈՒԹԵԱՆ . . . :

Բայց ինչպէս դժբախտաբար պիտի տեսնենք յառաջիկային, ինչ որ այն ատեն անհնարին թուեցաւ ամէնուն եւ հեզնանքի իսկ առարկայ եղաւ, համաշխարհային պատերազմի միջոցին ննարաւոր դարձաւ, մարդկային տարեգրութեանց մէջ աննախընթաց եղերական եւ եղեոնական դէպքերու եւ համատարած ահաւոր սպանդի նախնիրներով:

Ուստի իբր Թուրքիոյ հայութեան մէջ 15 տարիներէ ի վեր գործող եկեղեցական, նախամեծար համարեցի դառնալ Պոլիս եւ իմովսանն օգտակար ըլլալ այն ժողովրդին, որը իրապէս անմիջական վտանգի մէջ կը տեսնէի եւ ահաւոր անդունդի մը առջեւ կը գտնէի:

Մեր շուրջը տիրող ընդհանուր հայրենասիրական խանդավառութիւնը նպաստած էր, որ պարտականութեան ներքին ճայնը յաղթէ երկիրդի ջլատող ճայնին . . . :

Այսպիսի առաջադրութեամբ համաշխարհային պատերազմի երկրորդ ամսուն, 1914 Սեպտեմբերի կիսուն կը մեկնէի Պեռլինէն դէպի Պուլիս:

Հազիւ Պեռլինէն մէկ ժամ հեռացած, երկաթուղու նոյն բաժանմունքին մէջ, ինձ դրացի նստող երկու գերմանուհիներ, մայր եւ աղջիկ (միջանկեալ յիշենք որ երկաթուղու գնացքներու մէջ դուն ուրեք հնար էր հանդիպիլ գերման այր մարդոց, զի ամէն ոք զօրակոչին պատասխանած ըլլալով, մէջ տեղ այր մարդ տեսնելը հազուադէպ էր, բացի պատանիներէ եւ ծերերէ), հարցուցին թէ ո՞ր ազգութեան կը պատկանիմ, որպէս զի ըստ այնմ՝ համաձայն ոստիկանական գաղտնի հրահանգին, հսկողութիւն ի գործ դնէին վրաս:

Լսելով որ Թուրքիայէն եմ, եւ կարծելով որ ամէն Թուրքիայէն եղող անպատճառ Թուրք ըլլալու է!!! ուստի գերմաններու բարեկամ ազգի մը ներկայացուցիչ ընդունելով զիս, սկսան խօսիլ հետս անվերապահ կերպով օրուան ընդհանուր դէպքերուն վրայ:

Դեռ թարմ է յիշողութեանս մէջ գերման օրփորդի այն սրտցաւ յայտարարութիւնը, որ քննադատելով աս անաւոր պատերազմին պատճառ եղողները, կ'ըսէր ի մէջ այլոց, «Ափսոս որ մենք գերմաններս բազմաթիւ նշանաւոր զօրավարներ եւ զինուորականներ ունինք, սակայն դժբախտաբար ոչ մէկ քաղաքագէտ ունեցած ենք: Չունինք անոր համար, որովհետեւ քաղաքական պաշտօններու մէջ գտնուողները ամէնքն ալ զինուորականներ են, ըլլան նախարարապետ, նախարար, դեսպան, հիւպատոս: Որով Անգլիոյ նման պաշտօնին լուրջ գիտակցութիւնն ունեցող փորձ քաղաքագէտներ չունինք եւ այս պայմաններու ներքեւ, չենք ալ կրնար հասցնել: Եթէ գոնէ մէկ հատ քաղաքագէտ ունենայինք եւ ան մեզ ըսէր, թէ գերմաններս կ'ատուինք ամբողջ աշխարհէն, անշուշտ մեր ազգին պատասխանատու անձերը այսքան անխորհուրդ կերպով եւ թեթեւօրէն չպիտի նետուէին աս պատերազմին մէջ . . . :

Մեզմէ ոչ ոք կը հաւատար թէ Անգլիա կրնայ յանկարծ անցնիլ մեր թշնամիներուն կողմը . . . որով հաւասարակշռութիւնը այնքան խախտեցաւ, որ աս պատերազմը շահինք ալ յաղթուինք ալ Գերմանիա այլեւս կորսուած է . . . »:

Այս յուսահատական եւ անզաղտնապահ խօսքերուն վրայ, մայրը վիրաւորուած իր ազգային արժանապատուութեան մէջ, եւ զայրացած իր աղջկան ինքնութիւնը անյայտ օտարականի մը ըսած այս անվերապահ խօսքերէն, կը ջանար որ խօսակցութեան նիւթը քաղաքականէն, այլ նիւթի դարձնէր: Թէպէտ մեր խօսակցութեան նիւթը կը փոխուէր, բայց ես արդէն կրցած էի թափանցել գերման ժողովրդի պատերազմէ դժգոհ եղողներու նոգեքանութեան ու մտայնութեան:

Մէկ քանի ժամ վերջ կը հասնէինք Պրէսլաու ուր մայր ու աղջիկ կ'իջնային կայարան, զի իրենց ընակավայրը հոս էր եւ Պեռլին գործով հաստատուած ըլլալով, այժմ պատերազմի պատճառով կը դառնային իրենց ծննդավայրը, ըստ կարելոյն խաղաղ մթնոլորտի մը մէջ անցնել յուսալով պատերազմի արեան փոթորիկը:

Ռուսներու յաղթականօրէն Արեւելեան Բրուսիա մտնելը, գերման մտքերու մէջ այնպիսի անուր շփոթութիւն մը յառաջ բերած էր, որ արդէն գերման մեծ սպայակոյտը հրաման ըրած էր, Պրէսլաուն իբր ռուս-գերման սահմանագլխին մօտաւորագոյն մեծ քաղաքը, խրամներով պաշտպանել: Հազարաւոր գործաւորներ Պրէսլաուն շրջապատող անտառները կը կտրէին եւ խրամներ կը փորէին դիմադրել կարենալու համար մոսկովեան արշաւանքի մը դէմ:

Մեր Պեռլին—Պուլիս գերման ճեպընթաց երկաթուղին կը սուրար անընդհատ անցնելով սահմանագլուխները վազող զինուորական գնացքներու առնթներ, որոնք բեռցած հսկայ թնդանօթներ, ռազմակառքեր, զինուորական երկաթեայ փուռեր, խոհանոցներ, հազարաւոր զինուորներ, կենդանիներ, կ'ամսապարէին մեծ մասամբ Արեւելեան Բրուսիա, որ այն միջոցին գերմաններու ամենատկար եւ խոցելի կողմը կը թուէր ըլլալ:

Հասանք Գերման-Աւստրիական սահմանագլուխը կէս զիշե-

րին, գինւորական արգելք կար, պէտք էր ըստ նոր կարգադրու-
թեան, ձգելով գերման գնացքը սպասել աւստրիական գնացքին,
որ սակայն կ'ուշանար: Հինգ ժամուան յապաղումէ վերջ այս ան-
գամ՝ աւստրիական աղտոտ եւ դանդաղ գնացքով մը կը մեկնէինք
դէպի Պուտափէշթ, Հունգարական մայրաքաղաքը:

Գնացքին բոլոր վարագոյրները զոցուած էին եւ բացարձակ
արգելք կար դուրսը դիտելու . . . : Աս կարգադրութիւնը եղած էր,
որպէս զի ճամբորդ օտարականներ չկրնան թափանցել պատե-
րագմական գաղտնի տեղափոխութեանց:

Գարշահոտ միջտվայրի մը առթող տաժանելի ճամբորդու-
թենէ մը վերջ 60 ժամէն միայն հազիւ կը հասնէինք Պուտա-
փէշթ. մինչ պատերազմէն առաջ նոյն ժամանակամիջոցին մէջ
կարելի էր Պուլխա հասնիլ:

Բոլոր ճամբորդները կը հրաւիրուէին, որպէս զի ներկայա-
նալով Պուտափէշթի կեդրոնական գինւորական հրամանատարին,
հաստատեն օրինական թղթերով իրենց ինքնութիւնը:

Բաւական երկար ձեւակերպութիւններէ վերջ՝ դիրին կ'ըլլար
ինձ եւս իբր բարեկամ՝ ազգի մէկ անդամ, իմա թուրք, գինւորա-
կան արտօրնութեան վաւերաթուղթ ստանալ եւ երկաթուղու տոմ-
սակ առնելով գնացք մտնել:

Ամբողջ ճամբորդութեան միջոցին տեսարանը նոյնն էր, միշտ
շարան երկարածիզ երկաթուղու բեռնաբարձ գնացքներ, թնդա-
նօթ, զէնք, ռազմանիւթ, պաշար, գինւոր, ծի, եւ այլն: Ասոնց
փոխադրութեան տեսքը իսկ սարսափ կ'ազդէր դիտողներուն: Ալ
դիրին է երեւակայել, թէ ինչքան սհաւոր պիտի ըլլար, երբ աս
հարիւրաւոր հրանօթներու շանթող երախքներէն, հուր ու բոց
ժայթքէր եւ համատարած մահ տիտէր . . . :

Հուսկ ուրեմն կը մտնենք Հունգարիոյ լայնատարած եւ
հուտթի, ու ծովի մակերեսի նման հարթ ու հաւասար դաշտերը:
Հունձքը տեղ տեղ լրացած էր եւ հացահատիկի որաները բարդ
բարդ, դէզ առ դէզ, լեռնակուտակ շեղջակոյտեր եղած: Իսկ տեղ
տեղ ալ դեռ նոր կրցած էին գերի ինկած ռուս գինւորներու միջո-
ցաւ դաշտերու հունձքը հաւաքել:

Աւստրիոյ Հունգարիոյ մէջ մեր հանդիպած բոլոր կայարան-

ներու մէջ կը գտնենք հարիւրաւոր զինուորներ, որոնք հրաժեշտի վերջին ողջագուրանքներով կը բաժնուին իրենց սիրելիներէն: Մինչդեռ գերմանիոյ մէջ բաժանումի հառաչ ու արցունք չտեսանք, Աւստրիոյ եւ Հունգարիոյ մէջ կը տեսնենք արդէն լալազին գիրկընդխառնումներ ողբ ու կոծ եւ արցունք . . . :

Գերմանիոյ մէջ զինուորները իրենց սիրելիներէն ցնծութեամբ, ցտեսութիւն ըսելով կը բաժնուէին. յաղթութեան անխորտակելի յոյսով, իսկ Աւստրիոյ եւ Հունգարիոյ մէջ զինուորները կը բաժնուէին իրենց սիրելիներէն եւ կ'երթային դէպի ռազմաճակատ լալով ու սզալով, իբր թէ անխուսափելի մահուան կ'երթան . . . :

Ճամբորդութեան հինգերորդ օրը կը հասնինք Ռումանիոյ մայրաքաղաքը Պուրբէշ: Մինչդեռ կը կարծուէր թէ Ռումանիա չէզոք դիրք մը ըննելով պարերազմի ոչ մէկ պատրաստութեան մէջ է, բայց արդէն Ռումանիոյ մայրաքաղաքին մէջ իսկ, կը լսենք թնդանօթի արեղ որոտներ. հետեւանք՝ հրետաճիգ զինուորներու ռազմափորձերուն:

Հունգարիոյ եւ Ռումանիոյ սահմանէն սկսեալ արդէն մեր գնացքը փոխուած ըլլալով, ռումանական երկաթուղիով, մէկ քանի ժամուան դադարէ վերջ կը մեկնինք Պուրբէշէն դէպի Բէօսթէնճէ:

Ամէն կողմ կը տեսնուին արտակարգ եռուզեռ պատերազմի պատրաստութեանց, իբր թէ Ռումանիա արդէն պատերազմի մէջ ըլլար:

Դանուբի հանդիպակաց ափին, Պուլկարիոյ սահմանին վրայ կը դիտուին նոյնպէս պատերազմական նախապատրաստութիւններ եւ խորհրդաւոր փոխադրութիւններ ծածկուած երկաթուղու վալօններով . . . :

Վերջապէս Դանուբի հսկայ եւ հոյակապ երկաթեայ մեծ կամուրջը անցնելով, գիշեր ատեն կը ժամանենք Բէօսթէնճէ:

Ուրիշ ճամբորդներու նման կը հարկադրուինք 5—6 օր սպասել շոգենաւի, Պուլխս մեկնել կարենալու համար:

Բէօսթէնճէի մէջ ալ կը լսուին թնդանօթի գոռ որոտներ. հոս ալ ռազմափորձեր կը կատարուին, բայց որո՞ հետ եւ որո՞ դէմ . . . ոչ ոք գիտէ . . . :

Մարտափր ընդհանուր է, ամէն ազգ եւ անհատ նախապատրաստութիւն կը տեսնեն, ըստ կարելոյն հեռու մնալու, եւ հարկադրուած պարագային, քիչ վնասով դուրս գալու միջոցներ տեսնելու հետամուտ ըլլալով:

Կերթամ՝ ումանական շոգենաւային ընկերութեան գործակալութեան կեդրոնական գրասենեակը, քարափին վրայ: Ճամբորդները այնքան շատ են, եւ խճողումը այնքան մեծ է, որ գործակալութիւնը դժուարահաճութեամբ տոմսակ կ'ուզէ տրամադրել ամէն անոնց միայն, որոնք պաշտօնական տեղերէ եւ անձերէ յանձնարարեալ են:

Ստիպուած կը դիմեմ անձնապէս գործակալութեան տնօրէնին, նախապատուութիւն ձեռք բերել կարենալու համար: Տնօրէնը՝ Պեռլինէն գալս իմանալուն, չափազանց կը հետաքրքրուի եւ տեղեկութիւններ կը խնդրէ:

Կարծելով թէ ումանները գերմանասէր են, շնորհիւ իրենց Հոհէնցոլէոնեան գերման կայս. գերդաստանէն սերած թագաւորին, կը սկսիմ պանծացնել գերման ազգն ու իրենց չաստուածացուցած կայսրն, եւ գերման յաղթանակներն պատմել, յուսալով գերմանախօս տնօրէնին բարեացակամութիւնը շահելով Պոլսոյ համար տոմսակ ձեռք բերել: Ի մեծ հիասթափումս ինձի, յանկարծ խօսքս ընդհատելով կը պատասխանէ խոստովանաբար «Մոնսէնէօն դուք կը կարծէք թէ ումանները գերմաններու կողքին պիտի պատերազմին ոչ, ոչ ամենեւին, մենք Ֆրանսացիները կը սիրենք, եւ եթէ դրամ շահինք, չենք երթար Պեռլին ուտելու, այլ միայն Փարիզ կ'երթանք մենք:

Կը ջանամ գերմանասիրական բռնագրօսիկ ջատագովականս ընդհատելով միջին ուղղութիւն մը բռնել, եւ այս անգամ Ֆրանսացիներուն բարեմասնութիւններուն վրայ խօսիլ եւ Մաոնի ճակատամարտը յիշել եւ զօրավար Ժօֆրը գովել, որ գերմանները Մաոնի մէջ պարտութեան մատնելով Ֆրանսայի հռչակաւոր մայրաքաղաքը փրկեց եւ Սեպտեմբեր 2ին Սէտանի Դարեղարձը Փարիզի մէջ կատարելու իրենց ռազմաշունչ ցանկութիւնը յօսուցնողեցնել տուաւ: Ալ տարակոյս չունեցայ, որ ումանները համաձայնականներու կողքին պիտի պատերազմէին, զի ամէն ումէն

ալ շոգենաւի գործակալութեան այս պետին պէս կը խորհէր ու կը զգար անշուշտ:

Բարեկամական փոխադարձ յարգանքով եւ շոգենաւի Ա. կարգի տոմսակ մը արդէն իսկ ձեռք բերած, կը մեկնիմ՝ դէպի պանդոկ:

Վերջապէս 15 օրուան տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ, Սեպտեմբերի վերջը խաղաղ ծովով եւ ալեկոծեալ հոգիով կը ժամանեմ՝ Պոլիս:

Հազիւ Ղալաթիոյ քարափի մաքսատունը դուրս եկած, մաքսատան ծանօթ պաշտօնեաներ, որոնք յաճախակի ճամբորդութիւններու բերմամբ առիթ ունեցած էին հետս ծանօթութիւն կամ՝ արեւելեան քառով քարեկամութիւն հաստատելու, երբ իմացան որ սա անգամ՝ Պեոլիսէն կը դառնամ, չափազանց հետաքրքրուած ձգելով խուռնամբոխ ճամբորդներու գոյքերու խուզարկութիւնը, շուրջս բոլորուած սկսան տեղեկութիւններ խնդրել գերման յաղթանակներու մասին:

Չի թուրքիս դեռ պատերազմի մտած չըլլալով, Ֆրանսական եւ անգլիական Պոլիս հասած թերթեր, ինչպէս եւ յոյն ու հայ պոլսական թերթեր, գերման յաղթանակները սուտ հանելով թուրքերը բնական բերմամբ յուսահատութեան մատնած էին անզթօրէն:

Բնականաբար ստիպուած ըլլալով անխորհուրդ կերպով արտայայտուելով շենթարկուիլ կասկածանքի, Պոլիս մտած օրս իսկ, փութացի թուրք պաշտօնեաները ոգեւորել գերման իրական եւ ենթադրական յաղթանակներով . . . :

Այնքան հաճելի թուեցաւ գերմանասէր խօսելակերպս եւ այնքան իրենց սրտի թելերուն մօտիկ, որ մաքսատան խուզարկու պաշտօնէից պետը, գովելով ողջմտութիւնս ըսաւ «Տէսփոթ էֆէնտի՛ քիչ մը խրատ տուր Պոլսոյ ազգակիցներուդ, որոնք գլխովին հակառակ կը խորհին Չեզի. որպէս զի ետ կենան իրենց ոռոտտորոտտուր . . . : Այնքան առաջ գացած են դէպի ոռուր, Ֆրանսացին եւ անգլիացին տաժած իրենց համակրութեան եւ սիրոյն մէջ. որ ան օրը երբ ոռուր յաղթող է հայոց երեսները կը խնդան . . . իսկ երբ ոռուր պարտուած է հայերը տխուր են . . . : Այսքան անկեղծութիւնը իրենց գլխուն յետոյ փորձանք կը բերէ» . . . :

Արդէն քարափին վրայ իսկ կրցայ իրագեկ ըլլալ այն անաւոր
Խրամատին, որ բացուած էր թուրք եւ հայ երկու դրացի ժողովուրդ-
ներու միջեւ: Միտքս տանջող երկիւղով մը տեսայ, որ Մայրաքա-
ղաքի հայութիւնը տարուելով դարաւոր թշնամական իր ցեղային
զգացումներէն. ստորոտ սործաւարտ անսեղօտօտեամբ տը, պատե-
րազմի երկրորդ ամսուն իսկ, թուրք ժողովուրդի մոլեռանդութիւնն
ու հայատեաց զգացումներն մոլեզնութեան հասցընող թափով մը
իր դէմ զրգոած էր: Գիտնալով հանդերձ, թէ թուրքին կատա-
ղութիւնը մինչեւ ինչ անաւոր աստիճաններու կրնայ հասնիլ, եւ
ինչ եղեոնական հետեւանքներ կրնայ ունենալ . . . :

Գոնէ վերջին 30 տարուան արիւնտ փորձառութիւնը, դեռ
չէր զգաստացուցած զինքն, եւ չէր կրցած նուազ անկեղծ եւ
աւելի վերապահ ընել հայր . . . :

2ème Partie
1ère Déportation
D'Avril 1915 jusqu'à Février 1916

Բ. Մ Ա Ս

ԱՌՆՁԻՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1915 ԱՊՐԻԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1916 ՓԵՏՐՈՒՄ

4.

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

1915Ի ՍԿԻԶԲԸ

La situation générale des Arméniens de but 1915

Աշխարհաւեր պատերազմին համատարած սարսափը, հրդեհի մը լափի լիզող բոցերուն նման, հետզհետէ կը ծաւալէր կայսերական պալատներէն մինչեւ գիւղական թշուառ խրճիթները:

Բացի պատերազմիկ հինգ մեծ պետութիւններէն՝ (Անգլիա, Փրանսա, Ռուսիա, Գերմանիա եւ Աւստրիա-Հունգարիա) մնացեալ մեծ ու փոքր բոլոր ազգերն, խորապէս ըմբռնելով անաւոր այս նոր կացութեան արտակարգօրէն ծանրակշիռ հանգամանքը, ամէնքն ալ անապարած էին չէզոքութիւն յայտարարել:

Սոյն իսկ երեսնամեայ դաշնագրով, ի նպաստ իր գինակցին Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ պատերազմին մասնակցելու ընտաղատուած Իտալիա, վճռական քայլ մը առնելէ բոլորովին կը զգուշանար, չուզելով ինք գինք ենթարկել արկածախնդիր քաղաքականութեան մը անորոշ ելքին:

Այո՛, ամէնքն ալ վերապահ ընթացքի մը կը հետեւէին, եւ չէին ուզեր մէկ կամ միւս կողմին, համակրանքի կամ՝ հակակրանքի որ եւ է արտայայտութիւն ընել, սպասելով ակնդէտ օրըստօրէ գահավէժ ընթացող պատերազմական դէպքերու անակնկալ դարձուածքներուն:

Իւրաքանչիւր ազգ, իր ամենանշանաւոր պետական ճին ու փորձ մարդիկը աճապարած էր բերել պետութեան ղեկին զլուխը, եւ խոհեմութեամբ ու անձկանօք ամէն ազգ սկսած էր լուրջ միջոցներ ձեռք առնել, կարենալ դիմակալելու հետզհետէ իրենց երկրին սահմաններուն մօտեցող արիւնի համաշխարհային փոթորկին:

Ամէն ազգ հետամուտ էր ըստ կարելոյն թագցնելու խորհուրդները իր մտքին ու սրտին, եւ անկարելին կ'ընէին ըլոր պետութիւններն, դրացի ազգերու կոսմոսը շտալու համար, իրենց զաղտնապէս ձեռք առած քաղաքական, վարչական եւ զինուորական միջոցները:

Անա՛ պատմական այս ահաւոր օրերուն, ԿՅՅԵ ՎԵՅԵՐՍ ԷՒՅԵ ԿՐԵՅՍ, որ փոխանակ ազդուելու տիրող այս ընդհանուր մտահոգութենէն, եւ փոխանակ հետեւելու դատողութեամբ եւ հեռատեսութեամբ շարժելու հրամայողական պահանջին: Ընդհակառակն ըստ սովորութեան տարուելով մեր զգացումներէն, բայց աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել, մղուած մեր ցեղային վրէժխնդրական կրքերէն, առաջին օրէն իսկ արդէն կոյրզկուրայն ազգովին նետուած էինք զահալէժ քախտախնդրութեան մը մէջ: Մինչդեռ ամենահզօր պետութիւններ, մնալով սպասողական դիրքի մէջ, եւ առանց վշտացնել ուզելու մէկ կամ միւս կողմը, զոց կամ զաղտնի կը խաղային իրենց դիւանագիտական կամ՝ ռազմագիտական ԽԵՂԻ ԹԵՐԵՐԸ, մենք հայերս էինք միայն, որ առաջին օրէն, կործանարար անկեղծութեամբ եւ յանդգնութեամբ սկսած էինք մեր խաղի թղթերը բացը խաղալ . . . :

Այսպէս կը գրգռէինք մեր դարաւոր շարանենգ թուրք թշնամին, որ վաղուց արդէն պատրուակ կը փնտռէր սրբազրելու, իր նախնիքներու քրիստոնեաները չջարդելով գործած քաղաքական մեծ սխալը, եւ մէկ հարուածով բնաջնջելու Թուրքիոյ ամբողջ հայութիւնը՝ զայն խեղդելով համատարած արեան ծովերու մէջ:

ԱՅՏԱՆԵՐԵՐԻ ՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ գրչով, խօսքով եւ դէպի Կովկաս աճապարող կամաւորներու անկազմակերպ խումբերով, Կովկասի հայութեան հետ առաջին օրէն իսկ, արդէն փութացած էր յայտնել իր գործած համակրութիւնն համաձայնական մեծ պետութիւններուն եւ ի մասնաւորի ցարական Ռուսիոյ:

Մինչդեռ մեր այս քարեկամ կարծած մեծ պետութիւնները, զբաղած էին վատ սակարկութեամբ 1916ի գաղտնի դաշնագրին հիմերն ու ծրագիրներն մշակել ու պատրաստել, իրենց մէջ բաժնեւոր համար մեր հայրենի ժառանգական երկիրները, մեր ազգային ճակատագիրը մեր 4000 տարուան հայրենիքը աճուրդի հանելով եւ միաժամանակ չի մոռնալով մեզ անուանելու իրենց փոքրիկ եւ քաջարի դաշնակիցը: Մենք հայերս, ՎՈՒՅՑ ՄԵՆՈՐՈՐՇ ՄԱՆՆԻՍԻՅԱՆՆԵՐ ՍԵ ԱՆԽՈՐԴՈՐԴ կերպով, մեր արդէն քամուած արիւնը յորդանոս կերպով ի սպաս դրած էինք նոյն այս համաձայնական պետութիւններուն . . . :

Փարիզի եւ Սօֆիայի մէջ Ամերիկայէ զունդազանդ եկած հայ կամաւորներու զէնքերն, հրապարակային հանդիսաւորութեամբ Պոլսահայ եկեղեցականներու կողմէ կ'օրհնուէին նոյն տեղերու թուրք դեսպաններու գաղտնի լրտեսներուն աչքին առջեւ: Իսկ այս ամէնը թուրք դեսպաններուն կողմէ օրը օրին կը տեղեկագրուէին Պոլիս Պոսպը Ալի՝ պատկանեալ պաշտօնարաններուն:

ԹՈՐՈՐ ՄԵՆՆԵՐԱՂԱՔԻ ՆԵՐՈՐԸՍՄԱՆՆԵՐԻ ՆԵՐՈՂ ԷՈՑ ԷՍՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐ ՆԵՍ, առանց ի նկատի առնելու իր յոյժ փափուկ կացութիւնը, եւ փոխանակ հետեւելու իրեն դրացի յոյներու եւ հրեաներու վերապահ եւ շրջահայաց ընթացքին, առաջին օրէն իսկ սկսած էր արդէն ինքզինք փրկուած համարել . . . :

Մայրաքաղաքի հայութիւնը, այնքան ակնյայտնի կերպով սկսած էր արտայայտել իր ներքին զգացումներն, որ թուրք թերթերը ինչպէս «Կարակէօզ», հեշտօրէն կը գրէին թէ — Օրուան պատերազմական յաջողութիւնները կամ ձախորդութիւնները իմանալու համար, Ձեզի հանդիպող առաջին հայուն երեսը նայեցէք, եթէ ուրախ է, Ռուսիան է յաղթողը, եթէ տրտում է ուրեմս Գերմանիան է յաղթողը: — Ինչպէս որ Պոլիս ժամանած օրս մարտաստան մէջ ինձի ըսին թուրք պաշտօնեաներն եւ որ կանխաւ յիշեցի մանրամասնութեամբ Պեոլինէն Պոլիս վերադարձիս պատմութեանը մէջ:

Պոլսոյ հայ օրաթերթերը, մղուած այս խանդավառութեան ընդհանուր հոսանքէն, մեծադողող վերտառութիւններով կը պանծացնէին համաձայնական պետութիւններու սուտ ու շիտակ

յաղթութիւններն յոյժ չափազանցեալ ձեւերով, իսկ գերմաններու սկզբնական իրական յաղթութիւններու մասին կամ բոլորովին լուռ կ'անցնէին եւ կամ աննշան ու աննշմար աստիճանի մը կը հասցնէին, չմոռնալով ի դէպս եւ հանդէպս հակառակ արտայայտուելու ընդդէմ գերմաններու:

Առ այս համոզուելու համար, քաւ է աչքէ անցնել պատերազմի անմիջապէս վաղորդայնին — 1914 Յուլիս, Օգոստոս, Սեպտեմբեր — հրատարակուող հայ օրաթերթներն ու ասոնց մեծատառ վերնագրերը:

Ինչպէս միշտ, նոյնպէս պատմական այս ճակատագրական օրերուն եւս, ՎԶՅԱՅՈՒ ՈՐՈՇ ԵՎ ԱՎԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՒՆԷՐ:

ՀԱՄԱԶԳԱՅՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՐԳԱԽՕՍԻ ՄԸ ՉԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ամէն հայ եւ ամէն կուսակցութիւն, իր ըմբռնած ու նախասիրած եղանակով, կը գրէր, կը խօսէր ու կը գործէր, ԵՍՊԱՏԱՍԽԱՏՈՒ ԿԵՐՊՈՎ:

Առանց վերլիշել ուզելու, թէ իր կտորած ապակիներու արժէքը. ինչպէս միշտ, այս անգամ՝ ալ ՊՈՏՐ ԱՎԵՐԷՐ ԹՈՒՐԵԻՅՈՅ ՍԱՐՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՉ ԱՎԿՐՈՂ ԵՍՄԵՂ ԺՈՂՈՎՈՐԻԿԸ, ԻՐ ԵՐԵՆԸ ԹԵՐԵՆՍ ԿՐՈՂՋ ԳՆՈՎ:

Պոլսոյ հոծ հայութիւնը, իր փրկութեան ժամը վերջնապէս արդէն հասած համարելով, մեծ խանդավառութեան մէջ էր: Անհեռատես կերպով տարուած ախտաժէտ այս հոգեբանութեան եւ մտայնութեան խաբկանքով, անօրինակ մեծ թափ ստացած էր մայրաքաղաքի հայ ժողովուրդին արդէն սովորական դարձած ՀԱՆԴՍԱՍԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ազգային պատմական կեանքերէ առնուած թատերական զգայացունց ներկայացումներ, տարաբախտ կոմիտաս վարդապետի ղեկավարութեամբ կազմակերպուած մեծ համերգներ, Բերայի Եսայեան սանուց լսարանական ցերեկոյթներ, զրական հաւաքոյթներ, թաղային երեկոյթներ կամ կիրակնօրեայ ցերեկոյթներ, գիշերային պարահանդէսներ, աշնանային «Փուռ պօլի» մրցումներ, երկսեռ սքառտական հրապարակային տողանցներ, եւ կարմիր խաչի անունով սարքուած յաճախակի դասախօսութիւններ, եւ այլ այս կարգի հաւաքոյթներ, հանդէսներ, մրցումներ, իրար կը

յաջորդէին երազատես խանդավառութեան մը առթած հիւանդագին ոգեւորութեամբ:

Իսկ իթթիհատական նենգամիտ կառավարութիւնը կամ նոյնն է ըսել համանուն քովտէն քոլոր բռնաւորներու նման, ոչ միայն որ եւ է արգելք չէր հաներ, այլ ընդհակառակն, օրէնքին կանխատեսած սահմանէն ալ աւելի դիրութիւններ կ'ընծայէր, որ հայ ժողովուրդը, իր քոլոր խաւերով, շերտաւորումներով զքօսնու ու ցնծայ, եւ ժամանակ չի գտնէ զբաղելու ու թափանցելու, մութին մէջ իր սարքած արիւնտու եւ զաղտնի ծրագիրներուն . . . :

Այսպէս ընդհանուր էր ոգեւորութիւնը եւ ամբոխավարութիւնը, ոչ ոք վաղուան մտահոգութիւնը ունէր: Ինձ հետ հազիւ մէկ քանի ազգ. երեսփոխաններ կը փորձէին ի զուր մատնանիչ ընել թուրքիոյ հայութեան սպառնացող վերահաս արաւոր վտանգը: Սակայն արքորի սպաննալիքներով լուծեան դատապարտած էին բողոքողները, շնորհիւ Մայրաքաղաքին ոստիկանական ընդհանուր տնօրէն Պէտրիի ամենագօր միջամտութեան . . . :

Ի՞նչ հարկ կար շարագուշակ մտավախութիւններով, խանդավառուած ժողովուրդը սարսափեցնել եւ յուսահատեցնել . . . : Չէ՞ որ անգլիական եւ ֆրանսական միացեալ հզօր նաւատորմը արդէն Դարդանելի առջեւ կանգնած, իր հարիւրաւոր մեծ ու փոքր թնդանօթներու դժոխային կրակովը, ամէն օր քարուքանդ կ'ընէր Չանազ Գալէի նեղուցի Բիլիդ էլ Պահրի ամբակուռ մարտկոցները . . . եւ չէ՞ որ մէկ քանի օր վերջ Պուլխը արդէն ինկած պիտի ըլլար . . . :

Արդարեւ այս միջոցին Պուլսոյ նոյն իսկ թուրք քոլոր օրաթերթերը քացայայտօրէն կը գրէին, թէ թուրք կառավարութիւնը ի գլուխ ունենալով Սուլթան Ռէշատը եւ նախարարութիւնը, պատրաստութիւն կը տեսնէին մեկնելու դէպի Էսկիշէֆը եւ ապա ի պահաջել հարկին նաեւ թուրք հին մայրաքաղաքն Գոնիա: Այս նպատակով պետական դիւանատանց թղթերն եւս հաւարուած եւ սնտուկներու կամ՝ երկաթեայ արկղներու մէջ զետեղուած էին եւ օրէ օր վերջնական մեկնումի նրամանին կը սպասէին: Հետեւապէս մտավախութեան ի՞նչ շարժառիթ կար այլեւս . . . :

Վերջապէս այս օրերուն ժողովրդային խանդավառութիւնը ան աստիճանի հասած էր, որ կարելի է ըսել, թէ կը գերազանցէր 1894ի հայկական անդրանիկ խանդավառութեան օրերը: Երբ հայերը դարձեալ ամէն օր զունդագունդ Մարմարայի ծովի ափերը կը վազէին, դիտելու համար անգլիական փառարեղ նաւատորմին մեծաշուք անցքը Մարմարայէն դէպի Վոսիոր, անշուշտ հայերը փրկելու համար . . . : Շուտով մոռացութեան տուած էինք անգլիական հռչակաւոր մարդոց, պատմական եւ խորհրդաւոր սախօսքը թէ — Անգլիական նաւատորմը չէր կրնար բարձրանալ դժբախտաբար մինչեւ Արարատ (5560 մեդր): Բայց շատ դիրաւ անգլիացիք իրենց զրահաւորները բարձրացուցած էին Հնդկաստանի Հիմալայեան լեռնաշղթայի, աշխարհի ամենաբարձր լեռը Էվէրէստ (8700 մեդր) տեսնելու նպատակով . . . : Մինչդեռ Պոլսոյ հայութիւնը կը խայտար ու կը ցնծար այսպէս ամենօրեայ հանդէսներու մէջ, անդին ԳԱՆՏՈՆԵՐՈՒ ԵՐԱՌՈՒ ՄՈՂՏՈՒ ԱՅՆԻ ԽԵՂՑ ԶԱՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐ ԸՐՈՒԱԾ ՈՒ ԾՂՈՒԱԾ ԷՐ ԻՐ ՍԵՒ ԲԱԽՍԻՆ . . . :

Արդէն թուրք կառավարութիւնը, նամակներու գրաքննութիւնը, պաշարման գինւորական օրէնքի անունով ծայր աստիճան խստութեան հասուցած էր, իսկ ճամբորդութեան երթեւեկը՝ պատերազմական օրէնքներով հետզհետէ այնքան կաշկանդած էր, որ ամէն հաղորդակցութիւն Պոլսոյ եւ գաւառներուն միջեւ արդէն դադրած էր. թուրքերու (1914ի Սեպտեմբերին) պատերազմի մտած օրէն սկսեալ:

Այս պատճառով ալ Պոլսոյ Պատրիարքարանին ու գաւառական մեծ ու փոքր երեսունէ աւելի Առաջնորդարաններու միջեւ, ամէն յարաբերութիւն իրապէս բոլորովին դադրած էր այլ եւս:

Մայրաքաղաքի հայութիւնը, գաւառի հայութենէն լուր չունէր եւ փոխադարձաբար:

Այս իսկ պատճառով գաւառներու ամբողջ հայութիւնը, չէր գիտէր թէ ի՞նչ է ազգային ընդհանուր կարգախօսք, եւ թէ ի՞նչպէս պէտք է շարժիլ: Գաւառներու այս լիութիւնը եւս, Պոլսոյ հայութեան նման, իր ազգային դարաւոր երազներու եւ յոյսերու իրականացման պատմական ժամը հասած կը համարէր, եւ այս պատճառով ինքն եւս աննախընթաց խանդավառութեան մէջ էր:

Բայց վատարութեամբ կը սպասէր, եւ խորապէս համոզուած էր, որ ազգին ղեկավարները պէտք եղածը արդէն կ'ընէին այս մասին . . . :

Ի դէպէ՛ եւս յիշել, թէ ամենամեծ եւ հայաշատ առաջնորդական վիճակներ ու թեմեր, ինչպէս Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Վան, Երզնկա, Արաբկիր, Ակն, Մուշ, Գաղատիան եւ այլ երկրորդական թեմեր, ինչպէս նաեւ Կիլիկեան ինն առաջնորդական թեմեր, տարիներէ ի վեր անհովի կը մնային. եպիսկոպոս եւ վարդապետ առաջնորդներու կամ տեղապահներու, այլուր տեղափոխութեամբն եւ կամ մահուամբը:

Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, 1914ի աշնան Պայրամի առաջին օրը պատերազմը սկսելէ վերջ էր միայն, որ յիշուեցաւ թէ, անհովի քսանէ աւելի զաւտական վիճակներ ու թեմեր հովի դրկել ստիպողական էր:

Իթիթիհատական կառավարութիւնը, կամ իր ետեւ թագնուած իթիթիհատական քովտէի իրական կառավարութիւնը, թրքական ըլլոր ըանտերու դոները, ընդհանուր ներման անունին ներքեւ ըանալով եւ հազարաւոր արհեստով ոճրագործներ ազատ արծակելով, չէթայական խմբեր կազմել տուած էր, ու սկսած էին արդէն Փոքր Ասիոյ ըլլոր **ճամբաներն** ասպատակել, անանցանելի դարձնելով եւ ընդհատելով ամէն երթեւեկ, մանաւանդ քրիստոնեայ ժողովուրդներու համար:

Այս միջոցին հրաւեր կ'ըլլար Պատիարքարանի կողմէ նաեւ ինճի, ստանճնելու Երզնկայի Առաջնորդական տեղապահութիւնը եւ անմիջապէս մեկնելու Սեբաստիոյ ճամբով դէպի նորստաց Պաշտօնատեղիս:

Ի զուր կը ջանայի համոզել մետասաներորդ ժամու այս հապճեպ ու անհեռատես կարգադրութիւններ ընողները. թէ ԵՅԿԵՐՅԵ տիրող այդ հանգամանքներու ներքեւ պաշտօն ստանճնել ու զաւտ երթալ:

Յայտնելով որ ոչ թէ չեմ ուզեր երթալ, այլ զԵՄ ԿՐՆԱՐ ԵՐԹԱԼ:

Եւ անա իմ դէմ կը հանէին փոթորիկ մը. առիթը զտած համարելով յազուրդ տալու իրենց անճնական կրքոտ հաշիւներուն:

եւ ճարտարօրէն զիս կ'ամբաստանէին իբր Պատրիարքը զանրնկեց ընելու հետամուտ: Մինչ Ոստիկանական տնօրէն Պէտրի, դամոկլէան սուրի նման կանգնած էր մեր ամէնքին զլիին, եւ շարժելու ոչ ժամանակն էր եւ ոչ ալ միջոցներ կար . . .¹:

1 Մեր նիւթէն դուրս կը համարինք ասկէ աւելի մանրամասնութեանց մտնել ուստի այսչափով կը բաւականանք: միայն հոս դնելով պատճէնը մեր փոխանակած երկու պաշտօնագրերուն:

Պատրիարքարան հայոց
Կոստանդնուպօլիս

Կ. Պոլիս, 22 Հոկտեմբեր 1914:

Խառն ժողով

Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան

Համար 528

Գերաշնորհ

Տ. Գրիգորիս Ժ. Վարդ. Պաշաքեան

Առաջնորդական Տեղապար Ներգնակայի

ի Կ. Պոլիս:

Նախ և առաջ Վարչութեան խառն ժողովը նկատի ունենալով ներկայ փափուկ պարագաներու մէջ Ներգնակայի նման կարեւոր գաւառի մը Առաջնորդական Աթոռին թափուր վիճակը. եւ հոն կարող հոգեւոր հովուի մը ներկայութեան անմիջական պէտքը նոյն գաւառի Առաջնորդական Տեղապարութեան պաշտօնին կողմէ Զեր գերապատուութիւնը, վստահ լինելով Զեր ազգասիրական զգացմանց վրայ եւ գիտնալով Զեր ձեռնհասութիւնն ու վարչական հմտութիւնը վիճակային գործոց մէջ:

Հաղորդելով Զեզ յանձին Զեր գերապատուութեան կատարուած այս արժանաւոր ընտրութիւնը. վստահ ենք որ նկատի աննելով արդի կացութեան պահանջը, պիտի քարենամից յօժարութեամբ ընդունել սոյն կարեւոր պաշտօնը, եւ հաղորդել մեզ անմիջապէս Զեր հաւանութիւնը, ըստ այնմ պարտ ու պատշաճն ի գործ դրուելու համար:

Մնամք աղօթարար

Պատրիարք հայոց Թուրքիոյ

Զաւեհ Արքեպիսկոպոս

Տէր Նզդիայեան

(Պատճէն:)

Սկիւտար, 28 Հոկտեմբեր 1914:

Ի մենապատիւ

Տ. Տ. Զաւեհ Սյրբազան Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք հայոց Թուրքիոյ

ի Կ. Պոլիս:

Պատիւ ունեցայ ստանալու Զեր քարձր Սրբազնութեան 22 Հոկտեմբեր թուակիր Պաշտօնագիրը, որով կը ծանուցուէր ինձ, թէ Առաջնորդական Տեղապար ընտրուած եմ Ներգնակայի վիճակին:

Պատրիարքարանդ Վանի, Տիգրանակետի, Սեբաստիոյ եւ Ներգնակայի նման ամենահայաշատ եւ պատմականօրէն եւս մեծ կարեւորութիւն ունեցող թեմեր, աւելի քան

Չեմ գիտեր ինչպէս, ինձ անմեկնելի մտանշեռում մը կը տանջէր միտքս ու հոգիս եւ անծանօթ ծայր մը կ'ըսէր ինձ որ սքանչելի սրբապետ . . . :

Ճիշդ այս երկիւղէն մտրակուած էր որ այս օրերուն Տրուպիզոն գտնուող քեռայրս (ընդհանուր երկրագործական պետական քննիչ երեք կուսակալութեանց Տրուպիզոնի, Կարնոյ եւ Պիթլիսի) Պոլիս կը հրաւիրէի ստիպողաբար, գրելով որ ԿԱՆՈՒ չեստեղծուել պիտի ընաչնջուի, շուտ Պոլիս եկուր զաւակդ նետդ առած: Իսկ երբ տեսնելով թէ, մէկ կողմէն թուրք եւ ռուս պետութեանց պատերազմի սկսելու հարցը այլեւս օրերու խնդիր է եւ քեռայրս ալ իր պաշտօնին ըերմամբ կը դժկամակի կամ չի կրնար զալ Պոլիս, կը հեռագրէի, թէ քոսրս ՄԱՆՄՍԵՉ չեռես ք, ՇՈՒՏՈՎ ՊՈԼԻՍ ՍՈՒՍ . . . :

Այս հեռագրին վրայ կ'անապարէր քեռորդիս նետ զալ Պոլիս մտահոգութեամբ լեցուած, եւ քարափին վրայ իր ծայրահեղ յուզումը կը նանդարտեցնէի ըսելով որ “հիւանդ չունիք, այլ քեզ այս ձեւով ստիպուեցայ Պոլիս ըրել տալ, զի կացութիւնը կարծուածէն շատ աւելի ծանր է:”

Երկու եւ վերջինը նրբ կրկար տարիներ, օսմ. հայրենիքին յեղաշրջման այս պատմական շրջանին մէջ ցարդ անհովի թողուց: Հակառակ անոր, որ մայրաքաղաքիս մէջ զաւտական հովուութեան յարմար կ'էս երկոտասանեակ մը նորաստեղծ եպիսկոպոսներ ու փորձառու վարդապետներ անպաշտօն կը գտնուէին:

Ու վերջին պահուն, երբ օսմ. դժբախտ հայրենիքն, պատերազմի մէջ մտած է այժմ մէկ քանի շաբաթէ ի վեր. եւ մանաւանդ առաջին ու վերջին թիմերն, Վանն ու Երզնկան, իբր անմեղական սահմանակից զաւտներ Ռուսիոյ, վերահաս վտանգի իսկ ննթարկուած են այժմէն, սպաժաման կարգադրութեամբ մը հովիւներ կարգելով, անհետատես իր ընթացքին ծունր պատասխանատուութիւնը կը կարծէ սգել, անբիայիս ճամբորդներու իսկ անկարողութեամբ դատապարտուած հովիւներու վրայ:

Այս եւ այս կարգի շարք մը խնդրոց մասին, պատասխանատուները արդարութեամբ եւ անաշունտութեամբ ճշդելու “դժբախտ պարագան, թողով նանդարտ անաչին աղիթին, տասնեւհինգ տարուան եկեղեցական պաշտօնախարութեանս ընթացքին, առաջին անգամ օրապիս, ստիպուած եմ քացարձակապէս հրատարիլ այս “անուանական” Պաշտօնէն:

Որովհետեւ չեմ ուզիր կրահարական հնազանդութեամբ մը, քաջաշնորհ հոգեւոր ապրի իշխանութեան իր սխալ ու անհեռատես քննչելու մէջ:

Գիտնալով նմուզեթ, որ հոգեւոր իշխանութեան (1913) ի Գեղմանիս ուսանելու արժանեալ եմ, ու եւրոպական պատերազմին պատճառով միայն, անժամապէս Պոլիս դարձած հիւրաբար, մտաւանդող ժամու եղած դիտորմանս այս կարգադրութեան համար, մի զարմանաք Սքբազան իմդրեմ, եթէ յայտնեմ իւրին ցաւս:

Մեծ խնամք ծառայ Եզգի
Գ. Ժ. Ասրպ. Պաշտօնէան:

(Պատճէն:)

Տասր օր վերջ Սեւ ծովի մէջ տեղի կ'ունենար զերման կէօ-
պէն եւ Պրէսլաու գրահատրներու յարձակումը ոուս նաւատորմին
վրայ եւ Վոսիորի Սեւ ծովի մուտքը իսպառ կը փակուէր անմիջա-
պէս սկանններով, այլեւս դադրելով ամէն շոգենաւային երթեւեկ :

Տեսնելով թէ անկարելի կ'ըլլայ զիս բռնադատել ղրկելու
Երզնկա, քանի մ'օր վերջ նոյն Պաշտօնին կը կոչէին Պրուսայի
Առաջնորդ եւ ինձ օժակից ողբացեալ Տ. Սահակ Ծ. Վարդ. Օտա-
պաշեան :

Սա մղուած տիրող ընդհանուր խանդավառութեան հոսանքէն,
եւ հակառակ զգուշական եղբայրական թելադրութիւններուս հայ
օրաթերթերու շոայլած ծափին ու գոփքին մէջ կը մեկնէր Սե-
բաստիա : Բաջութիւնը կը պակսէր իրեն, հոսանքին դէմ դուրս
գալու խիզախութեամբ, եւ միայն մեկնած պահուն լուր կը ղրկէր ինձ
թէ, «Թէպէտ չուզելով, բայց ճարահատ պիտի երթամ», զի քու դէմ
պատրիարքարանի հանած հալածանքը կը վախնամ որ իմ դէմս
ալ հանուի . . . :

Սեբաստիա իր ծննդավայրը մէկ քանի օր հանգիստ ընելէ
վերջ, երբ ճամբայ կ'իյնար դէպի իր պաշտօնավայրը Երզնկա,
հազիւ Սեբաստիայէն տասը ժամ հեռու՝ Սուշէհիբի մօտ, Իթի-
հատի կազմակերպած, եւ ներքին գործոց նախարար Թալաթի
կողմէ հրահանգուած ձիաւոր «չէթաներու», մահաբոյր ինն զնդակ-
ներուն ներքեւ յօշոտուած իմ տեղը չարաչար կը սպաննուէր
եղերաքախտ Սահակ վարդապետ, անմեղ զոհը ըլլալով իր ան-
հեռատես պետերուն անխորհուրդ կարգադրութեանը :

Ապա փառաւոր սգահանդէս կը սարքուէր Մայր Եկեղեցոյ
մէջ, եւ ողբացեալին, իբր պարտականութեան ճամբուն վրայ
ինկած զոհ, դրուատիքը կ'ըլլար մարդոց կողմանէ, որոնք անձնա-
պէս զգուշական ամէն միջոց ի գործ կը դնէին, պարտականու-
թեան այդ իրենց ներքողած ճամբուն վրայ շատ բաւ հեռու չիյ-
նալու համար . . . :

Իսկ ես անձամբ ներկայ կ'ըլլայի օժակիցիս սոյն սրտանմլիկ
սգահանդէսին, որ եթէ կոյր հնազանդութեան համակերպող ոգի
ունենայի, անշուշտ ինձ համար էր որ պիտի կատարուէր մահուան
այս համազգային մեծ հանդէսը : Սակայն յետոյ զոհաբերուած

միլիոնաւոր հայ ժողովրդեան ահաւոր նահատակութեամբը պիտի մոռցուէր անյիշատակ:

Բայց եղերաբախտ Սահակ վարդապետի այս ծրագրեալ սպաննութիւնը՝ սկիզբն էր երկանց . . . :

Թալաթ այս անդրանիկ ոճիրը գործել տուաւ համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին, եւ ոռու-թուրք պատերազմի սկզբնաւորութենէն անմիջապէս վերջ, տարուած սա մտավախութենէն, թէ հայոց Պատրիարքարանը իր կողմէ մասնաւոր եկեղեցական պատուիրակ մը կը դրկէ ոռուսական սահմանագլուխ, անշուշտ Երզնկա առաջնորդ դրկելու պատրուակին ներքեւ, գաղանապէս հրահանգելու համար ոռու քանակի հայ զօրավարներն եւ հայ կամաւորական քանակի պետը Անդրանիկը . . . :

Ինչպէս 1877—78 ոռու-թրքական պատերազմին, հոգելոյս ներսէս Պատրիարքի կողմէ Վահան վարդապետ պարտիզակցի դրկուած էր իբր պատգամաւոր Լորիս-Մելիքոֆին:

Այս ոճրին քաղաքական քննութիւն կատարած չէր մնար, վասն զի չէր քէզի զգեստով ծպտուած ութը թուրք սպաններն, պետական «Մալգէրի», գնդակներով հէք վարդապետը սպաննելէ վերջ, պաշտօնաթղթերը առնելով մեկնած էին, կառքին մէջ սպանեալին մօտը թողնելով ոսկի ժամացոյցը եւ մեծաքանակ դրամը: Այս վերջին հանգամանքը կը հաստատէր ինքնին, թէ սպաննութեան նպատակը գողութիւն չէր:

Այս պատմական ահաւոր օրերուն, հայ քաղաքական կուսակցութեանց ղեկավարներու կրաւորական դիրքին պատճառով, ազգին ճակատագիրը իրապէս վարող Պոլսոյ Ա.Գ. ՊԱՏՐԱՐԿԱՐԿՈՍԻ ԵՍ շուարած վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, եւ բոլորովին անընդունակ էր կշռելու կացութեան զահալէժ ծանրութիւնը:

Տիգրանակերտէն Պոլիս բերուած եւ հազիւ տարիէ մը ի վեր պաշտօնի վրայ գտնուող Պատրիարքը եւս կարողութիւնը չունէր ահաւոր այս կացութեան քախտորոշ վիճակը բժշկանելու: Զի բոլորովին անձանթ մըն էր Մայրաքաղաքին պետական եւ ազգային անձերուն եւ անցքերուն եւ նա մանաւանդ շրջապատուած էր խորհրականներէ, որոնք հեռու էին իմաստուն «Մենտորներ», ԸԼԼԱԼԷ:

Իսկ վեց ամսէ ի վեր պատահական մարդոցմէ ընտրուած

քաղաքական ժողովն եւս Պատրիարքին չափ անձանօթ էր իր շուրջի իրադարձութեանց: Որով Ազգին պաշտօնական ղեկավարներն ենթարկուած էին անգիտակցաբար Պատրիարքաբարանին դուրսն ու մանաւանդ ներսն սողոսկող նայ դաւաճաններուն մտքիավէլական խարդաւաններն:

Այս նայ դաւաճաններէն ամենալտանգաւորներն էին Պէշիքթաշի տիրանոչակ մխթար Արթին Մկրտիչեան, որ ձերբակալեալ նայ մտաւորականներուն սեւ ցանկին զլխաւոր նեղինակն էր եւ Պատրիարքաբարանի գործակատար Գամէր Շիրինեան, որը Թալաթ ճարտարօրէն կը գործածէր, իրազեկ մտալու նամար Ազգ. Պատրիարքաբարանի ներքին ամէն իրադարձութեանց:

Գտննազգեստ զայլերու վրնմակ մը, որուն մէջ յեղափոխականի պատուանունը կրող բախտախնդիրներ եւս չէին պակսեր, ինչպէս Հմայեակ Արամեանց, խլորդային ժիր գործունէութեան մէջ էին. եւ ամէն ջանք կ'ընէին նայոց Պատրիարքը նամոզելու Թալաթի կողմէ ասպանովիչ «սէլամներ», բերելով, թէ նայոց որ եւ է փտանգ չսպաննար . . . :

Ներքին գործոց ամենագօր նախարար Թալաթ, նայ եւ թուրք բոլոր փորձ դաւաճաններու եւ լրտեսներու գաղտնի բանակը շարժման մէջ դրած էր օրը օրին իրազեկ մտալու նամար Մայրաքաղաքի նայ կեանքի գաղտնի կամ յայտնի բոլոր փուլերուն. ըստ այնմ՝ խաւարին մէջ իր ղեկը գործածելու նամար դէպի նայ ցեղի ջնջման արտօնութեամբ արհեստաւ նախատակը:

Իսկ չես արդարեւս արտօնութեամբ Գեօրեալ եւս, նոյնպէս շուարած վիճակ մը ունէին. նշմարտութիւն է որ շատ աւելի լաւատես էին քան յոռտես:

1914 Յուլիսին, պատերազմի սկսած միջոցին Կարնոյ մէջ Գաշնակցական կուսակցութիւնը իր տարեկան նամագումարին մէջ, որոշած էր չէզոք մտալ, ի դէպ Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութեան: Սակայն միանգամայն ամէն ջանք ի գործ դրած էին իրենց իթիհատական թուրք բարեկամներուն եւ ի մասնաւորի Թալաթի մօտ, որպէս զի Թուրքիա զգուշանայ մասնակցելէ այս մեծ պատերազմին:

Միւս կողմէ թուրքերու պատերազմին մասնակցելէն վերջ

Թէպէտ Եւրոպայի ամենամեծ ազգերու քաղաքագէտ եւ դիւանագէտ մարդիկն ալ, շարաշար խտրուեցան, չի կրնալով կանխատեսել սապագայ զահավէժ դէպքերն. բայց ինչ որ ներելի չէր ազգին ճակատագիրը վարող ղեկավարներուն, սա էր որ պէտք չէր այսքան կոյր վստահութիւն ցոյց տային Ծինկիզխանի եւ լենկիմեմուրի ժառանգորդ եւ վայրագ բնազդներու ենթակայ այս մոնկոլեան թուրք ցեղին. երբ հեռուոր ու մօտաւոր 500 տարուան արիւնտ պատմութիւնը մը կար մեր առջեւ անաւոր . . . :

Իսկ իթթիհատի բոմիտէի 1909 Ապրիլ 1ին Ատանայի մէջ սարքած անաւոր կոտորածը դեռ շատ թարմ էր ամենքին մտքերուն մէջ, եւ այս մասին հրատարակուած թուրք եւ հայ քննիչ մարմնոյն պաշտօնական տեղեկագիրը, իրաւունք չէր տար կասկածելու իթթիհատի եղերնապարտ մասնակցութեան եւ բացարձակ պատասխանատուութեան մասին:

Իսկ երբ Թուրքիա պատերազմ հրատարակեց Համաձայնական պետութիւններու դէմ՝ քաղաքական մեր կուսակցութեանց ղեկավարներն *ԿԱՏԱՐՅԱԼ ՈՂՂԱՄՏՈՒԹՅԱՐ* իրենց խոստացած չէզոքութիւնը պահեցին, զգուշանալով որ եւ է դժուարութիւն հանելէ իթթիհատական կառավարութեան դէմ:

Եւ այս անոր համար, որ քաղաքական հայ կուսակցութեանց մտաւորական ղեկավարները, զաղափարի ազնիւ ընկերներ փորձուեցան նկատել թուրք իթթիհատական մարդիկը, որոնք պարզապէս փողոցի ոճրագործներ էին, բայց բախտի անակնկալ մէկ հարուածով եւ իրենց յանդգնութեամբ մէկ անգամէն բարձրացած վարչապետական եւ նախարարական ամենապատասխանատու բարձր աթոռներու:

Ստուգիւ Սելանիկէն 1908ին կարծեցեալ ազատութիւնը բերող երտասարդ այս թուրքերը, զաղափարապաշտ ազատականութեան դիմակին տակ թագնուած ամենավայրագ կատաղի վագրեր էին:

Բայց ախտն, այս դառն ճշմարտութեան այն ատեն միայն համոզուեցան, երբ արդէն մահուան ճամբան բռնած կ'երթային, եւ փրկութեան որ եւ է յոյս այլ եւս չէր մնացած . . . :

Այնքան խտրուած էին Թալաթի եւ ընկերներուն շողմարար

և փաղաքուշ շոայլած քարեկամական արտայայտութիւններէն եւ մեղրածորան խոստումներէն, որ երբ Վալաթա Սէրայէն ոստիկանապետ մը ոստիկաններով Բերա կը ներկայանայ դաշնակցութեան ղեկավարներէն եւ ուսանայ փայլուն գրագէտներէն Ակնունի, (Թաշատուր Մարումեան) եւ կը նրախրէ որ իբր ձերքակալեալ հետեւի իրեն դէպի ոստիկանատուն, սա սալշած կը հարցնէ թէ — Թալաթ լուր ունի . . . : — Ու երբ քաղաքային հագուստով ներկայացող ոստիկանապետը ցոյց կու տայ Թալաթի ստորագրութիւնը կրող ձերքակալման հրամանագիրը, ողբացեալ Ակնունի ալ աւելի զարմացած կը պատասխանէ թէ — ինք Թալաթի մօտ ճաշի էր քիչ առաջ հապա ի՛նչու ոչինչ չէր բուսած իրեն . . . : —

Տարաբախտ Ակնունի՝ իբր զաղափարապաշտ պատուաւոր մարդ դեռ չէր կրնար ըմբռնել թէ միթէ այսքան սինիք կերպով Թալաթ կրնար իր դէմ դաւադրել: Այն Թալաթը, որ 1909 Մարտ 31ի ռեաքսիոնի օրերուն իր տան մէջ պահած էր, փրկելով իրապէս Թալաթի կեանքը իր իսկ կեանքին վտանգովը:

Իսկ երբ Ակնունի Այաշէն իր հինգ ընկերներուն հետ կը տարուէր Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը դատուելու պատուակին տակ, սպաննուելու համար, երբ հասնելով Օսմանիյէ եւ սպա մեր իր տեղին տալիք մանրամասն հանգամանքներու ներքեւ, երբ իրագեկ կ'ըլլայ թէ դէպի սպաննող կը տարուին, կարի յուզուած եւ դառնութեամբ կ'ըսէ իր շուրջիներուն — Չեմ ցաւում մահուանս վրայ, զի մի օր անպայման պիտի գար մահը մեզ գտնել, այլ միայն ցաւում եմ, որ մենք էս թուրք սրիկաներից խաբուեցանք . . . : —

Թուրքին խաբեցայութեան ու նենգամտութեան իրապէս կը համոզուին միայն այն ատեն աւանդ, երբ իրենց մահուան ճամբուն 4/5 մասը արդէն առած էին, եւ որ եւ է սպաժաման գըջում, իրենց փրկութիւն չէր բերեր դժբախտաբար . . . :

Իսկ Կիլիկիոյ շրջանի դաշնակցութեան ղեկավար հանրաձանթ Վահագ, երբ Ատանայի մէջ իրեն մտերիմ՝ քարեկամները կը զգուշացնեն զինքն ըսելով որ — Վահագ՝ բոլոր ընկերներդ ձերքակալեցին եւ սպաննեցին, շատ մի երեսար մէջտեղ ու հետդ

անյայտացուր, — կը պատասխանէ Վարազ պաղարեամբ եւ խորին
համոզմամբ — ցորչաւի օճմալ Փաշայ (Սուրիոյ եւ Պաղեստինի
թուրք բանակին վերին հրամանատար) ողջ է մագիս դաշող չի-
կընար ըլլալ . . . : — Ապա իր սենեակին մէջ ոսկեզօծ շրջանակի մէջ
պատուոյ տեղը կախուած օճմալ Փաշայի մեծադիր լուսանկարը
ցոյց տալով կ'ըսէ — կեցցէ իմ մտերիմ եւ հայասէր անկեղծ բարեկամս օճմալ Փաշայ . . . : —

Իր տեղին անըրածեշտ մանրամասնութեամբ պիտի յիշեմ
նաեւ Վարազնի օճմալ Փաշայի կողմէ իսկ, կախադան հանման
պարագաները: Սա ալ զո՛ր գնաց թուրքերու վրայ ունեցած անար-
դարանալի կոյր վատարութեան: Որ սակայն իրենց կեանքին հետ,
աւանդ արժեց նաեւ միլիոնաւոր անմեղ ցեղակիցներու անգին եւ ան-
փոխարինելի կեանքերը . . . :

Ներոսայէն արեւելք եկող եւ ասիական ժողովուրդներու բար-
բերուն իսպառ անծանօթ, մեր այս հայ քաղաքագէտները կամ մտա-
ւորականները, դեռ չէին համոզուած թուրքին ինք իր համար պար-
ծանօք տուած սա վիպութեան թէ սեպտեսաւ ԹՈՒՐԵԸ ԱՆՈՒՅՈՂ ՆՐ
ԲՈՒՅ: Որ բսել կ'ուզուի թէ թուրքը նենգամտութեամբ կը բռնէ
նապատակը կտորին մէջ նստած . . . :

Այո՛, երբեք չէր կարելի վատարիլ թուրքին, զի ըլլայ շինական
թէ քաղքենի, համալսարանական թէ յոյժ տգէտ իթթիհատական
թէ իթիլաֆական կամ անբար, կրօնասէր թէ անկրօն, բռնապե-
տական ըլլայ թէ սահմանադրական . . . ամենքն ալ կեղծաւոր
են, խտրեցայ եւ նենգամիտ:

Եւ թէ թուրք ազգը՝ իր այս ունեցած անսպառ դրամա-
զլխին !!! կը պարտի իր ցարդ պահած զոյութիւնը:

Հայոց այս ընդհանուր լաւատեսութեան եւ կրաւորական
շուարուն համակերպութեան մէջ, իթթիհատական քամառիլան
արտասահմանի եւ ի մասնաւորի Կովկասի ոռուս-թրքական սահ-
մաններուն վրայ տեղի ունեցող հայ կամաւորական շարժումները,
օրը օրին եւ զաղտնապէս կ'արձանագրէր ի հաշիւ հայոցս պարտ-
քին . . . :

Քաղաքական եւ զինուորական շարժումներ, որոնք տեղի կ'ու-
նենային հակառակ թուրքիոյ հայ քաղաքական կուսակցութեանց

պատասխանատու պետերու կամքին, ստեղծելով այսպէս նայ ժողովարդին շուրջը կատարեալ քառս մը:

Իսկ թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը եւ թուրք օրաթերթները սաստիկ կը զայրանային տեսնելով իրենց սահմաններուն մօտեցող նայ կամաւորական զունդի մը գլուխ օսմ. պառլամենտի անդամ Կարնոյ պատգամատուր Գարեգին Փաստրմաճեանը, որ առանց զինուորական որ եւ է արժանիք ու փորձառութիւն ունենալու, եւ ոչ մէկ իրական պատերազմական գործ կատարելու, մէկ քանի զինավառ ընկերներով Թիֆլիսի մէջ լուսանկարել կու տար ինքզինք մօսիներ ի ձեռին. եւ իբր «ոէքլամ», Լօնտօն Տէյլլի Կրաֆիք Թերթին ղրկելով վայրասպար կը գրգռէր թուրք պետական մարդոց եւ ամբողի արդէն ատելախառ վրէժխնդրական կիրքերն, ընդդէմ անզէն եւ արդէն շուարած նայ դժբախտ ժողովրդեան:

Անգլիական նաւատորմին Գարդանելի դէմ կատարած ուժգին յարձակման օրերուն կը զուգադիպէր 1915 Ապրիլ 7ի Վանի ժողովրդային շարժումը:

Սակայն Վանայ այս շարժումը, ինչպէս իթթիհատական պետական մարդիկ, գլուխ ունենալով նայոց մեծ դահնապետը Թաւաթ կը փորձեն ցոյց տալ, երբեք սպասամբական շարժում մը չէր կանխասպէս:

Վանի խողովութիւններն, իթթիհատական կառավարութեան դատապարտութիւնն իսկ են:

Երիտասարդ թուրքերու ոճրածարաւ այս վրնմակը՝ տարուած նամաթուրանական եւ նամիսլամական ցնորամիտ զաղափարներէ կ'երազէր, արեւը մայր մտնող օսմ. կայսրութեան նեղձեռէ խորատուզող սահմաններուն վրայ, կանգնել նսկայ կայսրութիւն մը, կազմուած օսմ. երկիրներէն զատ Եգիպտոսէ, կովկասեան իսլամներէ, Պարսիկներէ, Աֆղանիստանէ, Պելուճիստանէ, տարածելով մտացածին այս իսլամական մեծ կայսրութիւնը մինչեւ Հնդկաստան !!!:

Առանց յիշելու, որ օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ դարեր երկար սպրող իրենց կրօնակիցներն եւս, ըլլան իսլամ արպանացիներ, իսլամ արապներ, իսլամ չէրքէզներ եւ իսլամ

քիւրտեր, ամէնքն ալ շկնաւով հանդուրժել թրքական աղաղակող անարդար եւ վատթար վարչութեան, պարբերաբար իրենց սպասամբութիւններով ուզած են միշտ խորտակել թրքական բռնակալութեան արիւնտ լուծը, եւ սպա ճեռք բերած են իրենց ցեղի անկախութիւնը ու ազատութիւնը:

Ալ կարելի է երեւակայել թէ, եթէ իսլամ՝ զանազան ցեղեր չէին կրնար հանդուրժել, հսպա քրիստոնեայ ըղորովին ճնշուած ժողովուրդները՝ հայը, յոյնը, ասորին, քիլտանին ինչեր կը բաշէին թուրք ոճրապարտ ռէժիմին ներքեւ: Բայց որովհետեւ այս ըղոր ցեղերու մէջ հայերն էին միայն, որ Եւրոպայի մէջ իրենց ողբ ու կոծովը թուրքերու դէմ գրգռութիւն յառաջ կը բերէին, եւ Եւրոպայի հանրային ձայնը կը լարէին ընդդէմ ջարդարար թուրքին. ուստի թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը ու բոմիդէն, կ'ուզէին համաշխարհային պատերազմին բնծայած բացառիկ այս պատերազմութիւնը օգտագործել եւ հայ ցեղը մէջտեղէն վերցնել:

Զի ռուս պետութիւնը 1826ին Յոյնը, 1854ին Ռումանը եւ Սերպը, 1878ին Պուլկարը ապստամբեցնելով թուրքիան զէնքի ուժով անդամահատած էր: Այժմ՝ տեսնելով որ ռուս պետութիւնը 1913ի Պալքանեան պատերազմի միջոցին միակ ստրուկ մնացած հայերուն վեց նահանգներու (Կարին, Վան, Բաղէշ, Սեքաստիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ) քարեկարգութեան ծրագիրը հետապնդելով, օսմ. երկիրը կրկին անդամահատել կը փորձէր: Թուրք պետութիւնը եւս, այս անգամ՝ ի նպաստ հայերու իր սրտին վրայ կատարուելիք հաւանական անդամահատութեան առջեւն առնելու համար իսպառ բնաջինջ ընել որոշեց հայ ցեղը: Առ այս հետեւեալ զաղտնի միջոցներն գործադրեց, դատելով անշուշտ իրողութեանց բնական եւ տրամաբանական ընթացքէն:

Ա. Ամէն բանէ առաջ համաշխարհային պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս վերջ թուրքիոյ մէջ հրատարակուած ընդհանուր զօրահանութեան օրինական պատրուակին ներքեւ, հաւաքել հայ ժողովուրդի ամբողջ երիտասարդութիւնը եւ այր մարդիկը 20—46 տարիքի մէջ գտնուողները: Ասով հայ ժողովուրդը արդէն գրկուած պիտի ըլլար անճապաշտպանութեան իր

հօրք եւ յուսալից քազուկներէն: Միւս կողմէն տնտեսապէս եւս պիտի զրկուէր անշուշտ իր աշխատող ձեռքերէն ու ննթարկուէր նիւթական թշուառութեան, պատերազմին երկարելուն համեմատութեամբ: Իսկ հայերէ իբր զօրք առնուած շուրջ 50.000 այր մարդիկ թէպէտ նախապէս զէնք ստացան, սակայն պատերազմին երրորդ կամ չորրորդ ամիսը որս-թրքական սահմանագլուխի մօտ, Քէօքրիւ-Քէօյի առջեւ տեղի ունեցած սաստիկ կոխներու առեն՝ մէկ քանի տասնեակ հայ զինուորներու դասալքութեան պատճառով, հայ զինուորութիւնը ամբողջապէս զինաթափ ընելով, դրկուեցան փոքր Ասիոյ խորերը, իբր թէ ճամբայ շինելու համար: Բայց դիտումնատր կերպով զրկելով քաւարար սնունդէ, զգետէ, դեղէ ու դարմանէ. նետզնետ հայ «ամէլէ թապուրի», զինուորները անօթութենէ եւ ցրտահարութենէ կոտարակուեցան: Մինչեւ որ 1915 Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն հայկական համատարած ջարդերու առեն՝ դեռ ողջ մնացած քեկորներն եւս անխնայ կոտորուեցան իրենց ընկերակից թուրք զինուորներու կողմէ՝ հրամանատարապետերազմական նախարար Էնվէրի:

Բ. Իր սկզբնական սաղմին մէջ ձախորդութեան մատնելու համար դիմադրութեան ամէն հաւանական փորձ, որոշեցին ի մի հարուած ձեռքակալել մայրաքաղաքին հանրաժանօթ մտաւորական եւ ազգային բոլոր գլխաւոր գործիչները, առանց խափր դնելու կուսակցականի կամ՝ անկուսակցականի, ազատականի թէ պահպանողականի ինչ սասպարէզի մէջ ալ կ'ուզեն թող ըլլան, բաւ է որ ազգային շարժման մը պարագային կրնան գործօն ազդակ մը ըլլալ . . . :

Գ. Ապա զինաթափ ընել մայրաքաղաքին եւ ներքին բոլոր գաւառներու մէջ մնացած ամբողջ հայութիւնը, որոնք պատերազմական տուրք վճարած էին արդէն:

Դ. Բայց նախ քան ընդհանուր զինաթափութեան ձեռնարկելը, անմիջապէս զինաթափ ընել անպարտելի Զէյթունը եւ քանդել առիւծներու այս դարելոր լեռնային բոյնը, որ կրնար Կիլիկիոյ հայերու ընդհանուր տեղահանութեան միջոցին մեծ դժուարութիւններ հանել եւ քաղաքական ու զինուորական ծանր կենդանութեանց դրդապատճառ դառնալ:

Եւ Նոյնպէս իրախօսային Հայաստանի, կամ ոռու-թրքական սահմանագլխի յոճ նայութեան նախ քան տեղահանութիւնը եւ սպանոյ՝ Զէյթունի նման ամէնքէն առաջ զինաթմափ բնել Վանի նայութիւնը եւ իսկոյն տեղահան բնել: Զի Վանը գտնուելով ոռու-թուրք եւ պարսիկ սահմանագլխի իրախօսարեւելեան անկիւնը, եւ ըլլալով ամենահայաշատ կուսակալութիւնը — ըստ 1914ի պատրիարքարանի պատրաստած վերջին մարդահամարին ասելի քան 200.000 նայ կ'սպրէր Վանի կուսակալութեան մէջ — կրնար արդարեւ քաղաքական եւ ռազմական ծանր կենդանութիւններ պատճառել ուժ ստանալով դէպի Վան յառաջացող ոռու եւ կամայորական նայ քանակէն:

Այսպէս իթթիհատի ղեկավարներն սմբողջ Փոքր Ասիան վերածելով մեծ եռանկիւնի ի մը, արեւմուտքը Պոլիս, իւսիս-արեւելքը Վան, եւ նարսը Զէյթուն, նախ քան նայաջինջ անաւոր նամատարած սպանող սկսիլը, որոշուած էր ամէն քանէ առաջ զինաթմափ բնել եւ շարժելու բոլորովին անընդունակ վիճակի մը մէջ դնել նայկական սպանացող վիշապին այս երեք գլուխները . . . :

Այս մտքը, 1915 Մարտի վերջը Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, իրաւէր ըրաւ Պոլսոյ սմբողջ ժողովուրդին, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան գէնքերը յանձնելու: Բայց այս բնդանուոր զինաթմափութեան քողարկեալ իսկական նպատակն էր, Պոլսոյ 120.000ի յոճ եւ կեդրոնացեալ նայութիւնը նախ եւ առաջ զինաթմափ բնել:

Օրիշ նոյն օրերուն միաժամանակ անոնարկուեցաւ Վանի եւ Զէյթունի նայ ժողովրդեան զինաթմափութեան, անաստողները անմիջապէս գնդակահարելու խիստ սպաննալիքով:

Սակայն եթէ Վանի մէջ դէպքերը զանալեժ գնացին, պատճառը Էնվէրի բեռայր եւ Վանի կուսակալ Օնվոնէթի ու իր իթթիհատական արքանեակներուն, զինաթմափութեան այս գործին մէջ չափէն ասելի եռանդ ցոյց տալն էր: Որ զսպողական արտակարգ խիստ միջոցներու դիմած ըլլալով, զօրաւոր բնդվզումի տեղի տուաւ:

Թէ Վանի նայութիւնը ստուգիս սպաստմբական որ եւ է կանխորոշ նպատակ եւ մասնաւոր պատրաստութիւն չ'ունէր,

Վանի հայոց ինքնապաշտպանության ժամանակ 1915 Ապրիլին:
L'heroïque autodefense des Armeniens de Van en Avril 1915.

Հրատարակում անգ. զրբհշ

Reproduction d'un livre Anglais.

անով կարելի է դիւրաւ սպասուցանել, որ Վանի կուսակալութեան ամբողջ նայութիւնը, գլուխ ունենալով օսմ. պառլամենտի անդամ եւ դաշնակցական պետերէն ողբացեալ Վրամեան, ոչ միայն սպաստանքական շարժում մը ստեղծելու, նեոսամուտ չէին, այլ ընդհակառակը խոհեմ ու նեոստես ընթացքով մը, յաջորդաբար գաղտնի սրատուիրակներ կ'ուղարկէին Ս. Էջմիածին վերստիստ ս. Կաթողիկոսին, եւ Թիֆլիս ազգային Պիւռոյին, որպէս զի կովկասահայ կամաւորական շարժումին վերջ մը տալով, վերստան եւ սպասողական ընթացք մը բռնեն, չի գրգռելու համար իթիթիհատական ոճրաճարաւ թուրք կառավարութիւնը, եւ ուս-թրքական սահմանազլիի վրայ սպրող նարիւրհազարաւոր նայութիւնը շենթարկելու համար անել կացութեան մը . . . :

Տարարախտ Վրամեան, մէկ կողմէ Վանի կուսակալին գահալէժ ընթացքին վրդովեցուցեչ թափը կ'ուրելու, եւ կուսակալ Ճէվտէթի ու տեղւոյն գիւնորական իշխանութիւններուն նետ յոյժ բարեկամական յարաբերութիւններ շարունակել ջանալով նանդերն, միւս կողմէ Պապը Ալի (Պուլսոյ կեդրոնական կառավարութեան) յիշատագիր մը կը յղէր նետգնետէ կնճոտող տագնապալի կացութեան, բարեկամական դարման մը խնդրելով թախանձագին:

Իսկ Վանի կուսակալ Ճէվտէթ նայերու մէջ տակաւ խմորուող անձնապաշտպանութեան ոգին խեղդելու, եւ կենդրոնէն հրամայուած նայաջինջ ծրագիրը դիւրաւ գործադրել կարենալու համար, ըստ թրքական աւանդական սովորութեան, դաւադրութեամբ յանկարծ ձերբակալել կու տար Վանի մէջ Վրամեանը: Իսկ դիտումստոր կերպով Վանէն իբր թէ քննութեան եւ հանդարտեցնելու համար շրջակայ հայ զիւղերը դրկումնձ դաշնակցական յայտնի գործիչ Իշխանը, նոյնպէս ննեգամտութեամբ գիշերով սպաննել տալով ուղեկից ոստիկանապետին ու ոստիկան գիւնորներուն ձեռամբ, կամայ ակամայ Վանի հայ ժողովուրդը ինքնին կը մղէր փոխադարձ անձնապաշտպանութեան արագ միջոցներու, կանխելու համար իթիթիհատական կառավարութեան ննեգամտո նայաջինջ դաւադրութիւնը:

Իթիթիհատական կեդրոնի եւ Վանի կառավարական ղեկա-

վարենքը եւ նաւաստարիւ՛մ՝ գործակալներն գժտութեան քամի ցանած էին եւ զարմանալի չէ, եթէ արեան փոթորկին կարմիր նունճքը արդէն սկսած էր 1915 Ապրիլի սկիզբը:

Այս օրերուն կը սկսէր նաեւ գինւորական խիստ նաւածանք մը ընդդէմ՝ քաջարի Զէյթունի գինւորական փախստականներուն, որոնք լեռը բարձրացած էին: Թուրք կեղրոնական եւ Հալէպի կառավարական ղեկավարներն տարածայնելով, որ իբր թէ Զէյթուն ապստամբած է՝ ոստիկան զօրքերու նազարապետ Սիւլէյմանի ղեկավարութեամբ գինւորական արշաւախումբ մը կը դրրկուէր Զէյթուն զսպելու կարծեցեալ ապստամբութիւնը: Իսկ Զէյթունցի քաջերէն 7—800 նոգի բարձրանալով տեղւոյն ամենաբարձր կէտը եղող Թէքէ կոչուող անմատչելի վայրը՝ դիմած էին անձնապաշտպանութեան:

Այս կոիւներուն մէջ սպաննուելով նազարապետ Սիւլէյման, նաւար կ'երթար Մարաշի եւ Հալէպի կառավարութեանց, թէ Զէյթունի նայերը արդէն բարձրացուցած են ապստամբութեան դրօշը . . . :

Մինչդեռ եթէ Զէյթուն ապստամբած ըլլար, մի՞թէ թուրք բանի մը նազար գինւոր կրնար գինաթմափ ընել քաջարի եւ անընկճելի այս 20.000 լեռնականները, որոնք ամիսներ երկար կրցած էին դիմադրել, յոյնները 1898ին Թեսալիոյ մէջ պարտութեան մատնող Էտհէմ՝ փաշայի յիսուննազարնոց բանակին:

Ընդհակառակը Զէյթունցիները քանի անգամ՝ որ լրարեր դրկեցին Ատանա Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին եւ Մարաշ տեղւոյն նայ երեւելիներուն. միշտ պատասխան ստացան թէ չըլլայ որ ծայրայեղ արարքներու դիմեն ու ասով վտանգեն Կիլիկիոյ ամբողջ նայութեան զոյութիւնը:

Աքտօրէ 1919 վերադարձող զէյթունցի նայերը այս պատճառով ալ սաստիկ զայրացած էին, որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսը արգելք եղաւ իրենց անձնապաշտպանութեան եւ դիմադրութեան նպատակին:

Եթէ Զէյթունի նայերը ապստամբած ըլլային. մի՞թէ ոչխարի յօտի նման առջելը կ'իյնային մէկ քանի նարիւր ոստիկաններու եւ կը տարազրուէին Գոնիայի մերձակայ ճահնախուտ Սուլթանիյէ գոտ իսլամական զաւառակը:

Բայց թուրք իթթիհատական կառավարութիւնը մէկ կողմէն, մինչ նայերը բնաջնջելու իր գաղտնի ծրագիրը գործադրութեան կը դնէր, միւս կողմէ իր շքմեղացումի միջոցներու նսարման մասին եւս անտարբեր չէր, ըստ թրքական առածին, թէ մինարէն գող-ցողը պատեանը եւս նարկաւ կը պատրաստէ . . . :

Ինչպէս ներքին գաւառներու, նոյնպէս եւ Պոլսոյ նայութիւնը, իր պաշտօնական ամէն մարմիններով՝ բոլորովին անտեղեակ 1915ի Ս. Զատիկին զուգադիպող յոյժ տազնապեցուցիչ եւ գահալք այս բոլոր իրադարձութեանց, խինդ ու խնձիղի մէջ նուագահանդէսներու, պարահանդէսներու եւ զուարճութեանց մէջ թաղուած, անսովոր խանդավառութեամբ մը Պոլսոյ գրաւուելուն կը սպասէր օրէ օր . . . :

Սակայն նոն վերը, պարսիկ դեսպանատան հանդիպակաց իթթիհատի կեդրոնական ակումբ-օրջին մէջ, ներքին գործոց ամենագոր նախարար Թաւաթ, իթթիհատի երկու սիւններուն ճոր. Նագրմի եւ Պէհաւտտին Շաքիրի, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան բնջանուր քարտուղար Միտրաթ Շիքրիի նետ, զլուխ գլուխի նստած, ժամանակը նստած կը համարէին մութին մէջ իրենց դարբնած ճիւղային նայաջինջ ծրագիրը գործադրութեան դնելու համար: Սարսափելի ծրագիր մը, որը իրենց նախանայերը ոչ թէ գործադրած, այլ եւ ոչ իսկ մտքով անցուցած էին, ենթարկուելով վայրապար եկող ու անցնող թուրք բոլոր սերունդներու յախտնական անէծքին . . . :

Անցեալ անբաղաքակիրթ դարերու մէջ իսկ թուրք նախնիքներու զլուխ հանել չկրցածը, որդիները մէկ քանի ամսուան մէջ ի գլուխ կը հանէին քաղաքակրթութեան այս յոյժ լուսաւորեալ դարուն մէջ եւ քրիստոնեայ Եւրոպայի աչքին առջեւ . . . :

Թուրք պետութեան պատասխանատու եւ անպատասխանատու ղեկավարներն կը խորհրդածէին, թէ համաշխարհային պատերազմը միակ եւ քացատիկ առիթն էր, որ երբեք երկար դարերու ընթացքին ներկայացած ըլլար, բնաջինջ ընելու համար թուրք կործանող կայսրութեան քաղցկեղը եղող նայ ժողովուրդը: Բանի որ քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ Եւրոպան իրար թզկտելով զրաղած էր. իսկ զինակից Գերմանիան կրաւորական իր լուծեամբը,

եթէ ոչ ըստ երեւոյթին նամամիտ, զոնէ նակառակ ալ չէր . . . : Պատերազմին սկիզբը տիրող ընդհանուր մտայնութենէն տարուելով, թուրք պետական մարդիկ կը խորհէին, թէ նարիւրին իննիսուն տոկոս Գերմանիա յաղթող պիտի ըլլար: Արով իրենք եւս իբր Գերմանիոյ զինակիցներն, յաղթականի նպարտ դիրքին մէջ զտնուելով, ոչ որ պիտի նամարծակէր իրենցմէ նաշի պահանջելու միլիոնաւոր անտէրունչ ժողովուրդի յորդանոս թափած անմեղ արեան նամար:

Իսկ եթէ նակառակ ամէն ակնկալութեան պարտուէին, կը խորհէին թուրքերը, թէ արդէն վրայ պիտի տային ամէն բան: Գոնէ Թուրքիոյ աւերակներուն վրայ ի նորոյ կազմուելիք սակաւաթիւ նայերով Հայաստան մը յոյժ տկար պետութիւն մը ըլլալով, կարելի էր ի մի նարուած, պատե՛ր ժամանակի մը՝ մէջտեղէն վերցնել եւ նայ նորածին առիւծը իր խանձարուրին մէջ սպաննել:

Այս օրերուն էր դարձեալ, որ թուրք բանակին իբր մարզիչ Ֆօն տէր Գոլցի տեղ Պոլիս եկած եւ պատերազմին առթիւ Դարդանելի թուրք պաշտպանութեան գերման ղեկավար, զօրվ. Ֆօն տէր Չանտէրս, պատերազմական նախարար եւ օսմանեան բանակին Սուլթանէն ետք իրական նրամանատար ու սպարապետ Էնվէրի նետ նամախորհուրդ, կ'որոշէր ռուս-թրքական սամանագլուխի բրիտանաց ժողովուրդները, որ ըսել էր նայերը — գիտորիչ բրիտանաց ժողովուրդներ չկային. — տեղահան ընել եւ փոխադրել պատերազմական գօտիէ նեոու եղող նարաւի մարզերը, իբր թէ պաշտպանելու նամար օսմանեան բանակին թիկունքը:

Յայտնի էր թէ պատերազմական գօտիի անուան ներքեւ սպա ամբողջ նայութիւնը տեղահան եղաւ, փոյթ չէ թէ Գամթէմունիի նման սակաւահայ եւ չէզոքացած կուտակալութիւն մը եղած ըլլար, որ բոլորովին նեոու էր պատերազմական նիւսիսի եւ նարաւի գօտիներէն:

Ինչպէս կանխաւ յիշեցինք 1914 Փետրուարին Պոլիսի գերմանո-թրքական բոմիդէի անդրանիկ բացման ժողովին, նախագահ Ֆօն տէր Գոլցի ծրագիր առաջարկն էր, որ այսպէս գործադրութեան կը դրուէր, պատերազմին անսկնկալ օրէն առթած պատե՛ր դէպքերու զուգորդութեամբ մը:

Հերոս Եսայինգարահիսարը՝ ծննդավայր զօրվ. Անդրանիկի:

~ L'héroïque Chabin - Karabissar, lieu de
naissance du général Antranik.

Բայց այս իբր թէ զինուորական շարժառիթներով, պահանջ տեսնուած տեղահանութեան պետական արմատական կարգադրութեան ետեւ, իրապէս թագնուած էր ներքին գործոց նախարար Թաւաթ իր երեք օժանդակներովը:

Թաւաթ՝ ջանք չէր խնայեր յաճախ դարանամուտ ըլլալու Լնվէրին անուան ետեւ. այնպէս ցոյց տալով, իբր թէ Լնվէր է հայոց այս ամէն շարիքը ընողը զինուորական պատճառներէ դրդեալ: Մինչդեռ Լնվէր՝ քազմաթիւ ռազմաճակատներու վրայ պատերազմական հետզհետէ կնճոռոտող ինդիքներով այնքան ծանրաբեռնեալ էր, որ շատ ժամանակ չունէր հայաջինջ քաղաքականութեան մը մանրամասնութեամբ զբաղելու: Այս հոգը թողած էր ամբողջապէս Թաւաթին, այս մասին իր ձայնը տալով անոր: Իսկ Թաւաթ՝ իբր ներքին գործոց ամենագոր նախարար, միայն զբաղած էր հայ ժողովուրդը բնաջնջելու ծրագրին գաղտնի գործադրութեամբն, չմոռնալով միանգամայն հետամուտ ըլլալու անյայտացնելու իր անլուր որհրներուն արիւնոտ հետքերը . . . :

Իսկ գերման յօէնցօլքերեան բոնապետական կառավարութիւնը եւս, իր կարգին լաւագոյն պատերազմներ գտած կը համարէր, թուրք պետութիւնը «վասալ պետութեան մը վերածելով, ամբողջ Փոքր Ասիան դարձնել գերման գաղթավայր մը:

Ի՞նչ հարկ կար արդարեւ, երթալ մինչեւ գերման ափրիկեան հեռաւոր գաղթավայրերն Դամէրուն, մինչեւ ծայրագոյն արեւելք Թօփօ եւ Բիսուշու, երբ Եւրոպայի այնքան մտտիկ Փոքր Ասիան, իր բնական հարստութեամբ օժտեալ հարուստ եւ ջրառատ երկիրներով, կարելի էր արտադրող հրաշալի գերման գաղթավայրի մը վերածել:

Ինչպէս 1913ին պալքանեան պատերազմէն վերջ՝ ազգային պաշտօնով Կիլիկիա ճամբորդելու միջոցին, անձամբ ըսաւ Մէրսինի առջեւ հայոց ապահովութեան համար խարսխող գերման «Strabburg» Շթրասսպուրկ յաճանախին հրամանատարը դեր-ճո-վակալ Փաշիչ, որուն մարտանաւը փոխ այցելութեան գնացած էր ի դիմաց Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին: Հիանալով Կիլիկիոյ արգասաբեր եւ ընդարձակածաւալ դաշտերուն վրայ. եւ իբր զինուորական, առանց ունենալու դիւանագէտներու հանրաճանօթ վերապա-

հովիւներ կ'ըսէր ինձ խանդավառուած — Կիլիկիա շատ աւելի հիանալի եւ հարուստ երկիր կ'ընայ ըլլալ լաւ վարչութեան մը ներքեւ քան Եգիպտոսը. քանի որ Եգիպտոս մէկ Նեղոս ունի, իսկ Կիլիկիա երկու եւ աւելի մեծ գետեր ունի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթան յախտնական ջրի անսպառ աղբիւր մըն է, պտղաբերելու համար տարին մէկ քանի անգամ՝ զանազան հունձքեր արտադրող լայնատարած եւ ծովի մակերեսի նման հարթ հաւասար եղող Կիլիկիոյ յուսով դաշտերը:

Արդէն այս նպատակով շինած էին գերմաններն Պաղղատի երկաթուղին:

Եթէ Պեռլին-Պոլիս Պալքանեան ճեպընթաց երկաթուղին, երեքհազար քիլոմետր ճամբան կ'առնէր ճիշդ երեք օրէն միայն, Պոլիս-Պաղղատ նոյնպէս երեքհազար քիլոմետր ճամբան եւս 3—5 օրէն կարելի էր կտրել անցնիլ. երբ ժամանակի ընթացքին հետ ճեպընթաց երկաթուղիի սպասարկութիւն մը հնար ըլլար հաստատել:

Այս թագուն նպատակով եւս, գերմաններն արդէն Պաղղատի երկաթուղիի սկզբնաւորութիւնը եղող Պոլսոյ Հայտար-Փաշայի կենդրոնական կայարանէն մինչեւ Տաւրոսեան լեռներու փապուղիները՝ ամենուրեք երկաթուղու գլխաւոր կայարաններու մօտ գերման, փոքրիկ գաղթականութիւններ հաստատած էին աննշմար կերպով, երկաթուղու պաշտօնէութեան անուան ներքեւ, կեդրոն ունենալով Էսկիշէհիր, ուր էր Պաղղատի երկթ. գծին կենդրոնական գործարանները:

Ծովուն հեռաւոր հորիզոններուն վրայ հետզհետէ մայր մտնող արեւու նման, օսմանեան կայսրութիւնը օրէ օր կը խորասուզուէր ազգերու պատմութեան յախտնական անդունդներուն մէջ, ու ժառանգորդ մը պէտք էր:

Այս ինքնակոչ ժառանգորդը գերման Պետութիւնն էր, որ թէպէտ ժառանգական թղթեր չ'ունէր ի ձեռին, բայց իր ամենագոր քանակի անմրցելի ուժովը, կը յուսար իրեն վերապահել առիծի բաժինը կործանող թուրք կայսրութեան . . . :

Բայց որովհետեւ Փոքր Ասիոյ մէջ գերմաններու մրցակից, եւ պատմական այս հողերուն իրապէս ժառանգորդ երկու հին ազգեր

կային՝ հայն ու յոյնը. առաջինը ներքին բոլոր գաւառներուն մէջ, իսկ երկրորդը ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ միայն: Ուստի հարկ էր եթէ ոչ ներգործական, գոնէ կրատրական լուռ համակերպութեամբ մը, թոյլ տալ որ թուրքը հաշիւ մարբէ այս քաղաքակրթեալ եւ ցեղային ընդոճին գնահատելի յատկութիւններով օժտեալ երկու ցեղերուն եւ մանաւանդ հայերուն, քանի որ յոյնը իր թագաւորով փեսայացած էր գերման կայսեր . . . :

Ասով արեւելեան վտանգաւոր հարցի գորղեան հանգոյցը եւս ինքնին լուծուած կ'ըլլար, աոխթ շմաւով եւրոպական մեծ Պետութիւններու յարատեւ եւ սպառնազին մրցակցութեան: Փոյթ չէ թէ միլիոնաւոր անմեղ զոհերու լեռնակուտակ մարմիններով օճոր բերուած ըլլար, աշխարհակալ քաղաքականութեան մը այս եղեռնական ծրագիրը: Չէ որ ռուս արտաքին գործոց նախկին նախարար Լոպանով եւս Հայաստանը առանց հայերու ձգելու քաղաքականութիւնը հնարաւոր գտած եւ ջատագոված էր շատ տարիներ առաջ (1895):

Ստուգիւ ժամանակը աննախընթացօրէն պատե՛ր էր. ուստի թուրք պետական մարդիկ, լոին համաձայնութեամբը եւ անուղղակի քաջալերութեամբն գերման զօրապաշտ եւ կայսերապաշտ իօէնցօլէրեան քլիքին, համաշխարհային պատերազմի հաշուեյարդարութեան վաղորդայնին, քաղաքակիրթ ամբողջ մարդկութիւնը ստատուած րոտրոօճս մը առջեւ դնելու համար, անսպարեցին գործադրել անաւոր այն սօճ սօճը, որ երբեք մարդկային պատմութիւնը արձանագրած ըլլար, իր ամենաարիւնոտ էջերուն մէջ:

Le premier porteur de tristes nouvelles de
Libicie. Le messager secret.

5.

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒԺԿԱՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ

Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Պ Ա Տ Գ Ա Մ Ա Ի Ո Ր Ը

Յետագայ դէպքերը պիտի կրնան դիրքաւ ապացուցանել, թէ ո՞րքան անիրաւ են թուրք պետական մարդիկ, թուրքիոյ հայերը ապստամբ ցոյց տալու իրենց զուր ջանքերուն մէջ: Ընդհակառակը հայ ժողովուրդի բոլոր ղեկավարները, կարելին ըրին շահելու համար թուրք կառավարական վարիչներու վստահութիւնն ու բարեացակամութիւնը:

Այսպէս Զաւէն Պատրիարք, լոցնելու համար պատերազմական նախարար Էնվէրի քննադատութիւնները հայ զինուորներու դասալքութեանց մասին, շրջաբերական կոնդակով մը կը յանձնարարէր հայ ժողովուրդին, նիւթական եւ բարոյական ամէն օժանդակութիւն ընծայել թուրք ըանակի եւ նաւատորմի հանգանակիչ պետական յանձնախումբերուն, եւ այլ ծառայութիւններով դիրացնել օսմանեան հայրենիքի պաշտպանութեան գործը:

Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ ազգ. հիւանդանոցներուն մասնաւոր յարկաբաժիններուն մէջ հարիւրաւոր անկողիններ կը տրամադրուէին, Դարդանելէն ամէն օր հազարներով Պոլիս բերուած թուրք վիրաւոր զինուորներու դարմանումին համար:

Հայ ժողովուրդը, փոյթ չէ թէ առ ահի թէ քննադատութիւններու ներքեւ, առատածոն նուէրով կ'օժանդակէր թուրք կարմիր մահիկին:

Պոլսոյ եւ զաւառներու մէջ, կառավարական ամենաբարձր

պաշտօնեաներու նախածնունդութեամբ բարեգործական պաշարներ սարքուեցան, եւ ասոնց ամենալաւ յաճախորդները հայերը եղան:

Հայ գինտորը, հայ բժիշկը, հայ դեղագործն ու հիւանդապահունքին, հայ արհեստաւորը գինտորական օրէնքներու մասնաւորաբար հայոց համար խստագոյն գործադրութեանց բերմամբ, ամենագործօն օժանդակութիւնը բերին թուրք բանակին:

Վերջապէս Պատրիարքարանի եւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու թելադրութեանց վրայ, հայ ժողովուրդը օսմ. բանակին եւ նաւատորմին, կամայ թէ ակամայ իր բերած օժանդակութեամբ, միշտ կը գերազանցէր թուրք մայրաքաղաքին իր դրացի այլացեղ եւ իրմէ շատ աւելի հարուստ բոլոր ժողովուրդները:

Թէ ստուգիւ՞ թուրքիոյ մէջ ապրող հայերը ապստամբութեան մասին չէին խորհեր յայտնի կամ՝ զաղտնի, կրնամ՝ իբր ապացոյց յիշել, թէ արքորի առաջին ամիսներուն մէջ, նախ քան իրենց նահատակութիւնը, իբր տառապանքի ընկեր ապրելով հայ քաղաքական կուսակցութեանց շատ մը պետերուն հետ, մեր ամենամտերիմ՝ եւ անվերապահ խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց մէջ իսկ, միշտ կը պնդէին ասոնք, թէ ապստամբութեան մասին խորհուած չէր երբեք, եւ կ'ափսոսային որ այսպէս անակնկալի եկած էին...: Որովհետեւ հաւատացած էին իթթիհատի խոստումներուն եւ անդորրացուցիչ հաւաստիքներուն...:

Ընդհակառակը՝ Պոլսոյ եւ զաւատի քաղաքական կուսակցութեանց բոլոր ղեկավարները, ապաստողական դիրքի մէջ, խաղաղ իրենց տեղերը նստած էին, եւ ոչ ոք երկրէն հեռանալու մասին կը խորհէր, զի անմիջական ոչ ոք փտանգ մը կը զուշակէր դժբախտաբար:

Ի դէպ է հոս յիշել, թէ քառամեայ արքորի ճամբաներուս վրայ, հանդիպեցայ հայ կուսակցական երիտասարդներու, որոնք դառնութեամբ ու հեզնանքով կը յիշէին իրենց պետերուն իրենց դէմ՝ ըրած այս ամբաստանութիւնը թէ, ինչո՞ւ գինտորագրութենէ խոյս կու տան եւ հանդէպ օսմ. հասարակաց հայրենիքին չեն փութար կատարել իրենց հայրենասիրական պարտականութիւնը...:

Անա՛ թէ մեր «սօցիալիզմի» տհաս վարդապետները մինչեւ

ոյր հասուցած էին իրենց անգործնական և տեսլապաշտ երազատեսութիւնները . . . :

Արտասահմանի և ի մասնաւորի Կովկասի հայութեան մէջ, փոխաբայ կրմն Վարանցով Տաշքովի բերանը տրուած «չես սեւեռոսներու ԿՈՒՐԵՆՈՅ ԹՈՒՐԵՆՈՅ ՀՈՂԵՐԸ ԽՐԵՆՈՅ ՊԵՏՐ ԸՆԼԱՅ», կեղծ յայտարարութեամբ, առաջ եկած անօրինակ ոգեւորութեան և կամաւորական շարժումներուն հակառակ, Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ սպարող երկու միլիոնէ աւելի հայ ժողովուրդը, զինք բնաջընջող վերահաս վտանգի մը մասին ըզրորովին անգիտակ էր:

Ընդհակառակը ներքին գործոց նախարար Թալաթի և գերման դեսպան Վանկընհայմի տուած յաճախակի սպասովիչ հաւատօրէններուն շնորհիւ թէ, վախնալու պատճառ մը չի կայ, թող հայ ժողովուրդը իր գործերով զբաղի և հանգիստ մնայ, ու վրստահ ըլլայ կառավարութեան քարեացակամութեան վրայ!!!:

Ահա այս պաշտօնական հաւատօրէններուն վրայ էր, որ մայրաքաղաքի հայութիւնը կը խայտար ու կը ցնծար հանդէսներու մէջ, և ոչ որ վաղուան մտահոգութիւնը ունէր, ինչպէս որ ընդհանուր գծերով նկարագրեցի նախորդ զլխոյն մէջ:

Սակայն հակառակ կեղակարծ ներքին այս հանդարտութեան, հայ ժողովուրդի մարումն վճիռը արդէն տրուած էր ամիսներ առաջ: Երբ ինչպէս յիշեցի նախապէս, ոչ Վանի կարծեցեալ սպասամբութիւնը պայթած էր!!! ոչ օսմանեան քանակին թիկունքը վտանգի ներքեւ էր, և ո՛չ ալ թուրք կառավարութիւնը մտահոգող ներքին որ և է հայկական շարժում՝ գոյութիւն ունէր: Բացի մէկ քանի խումբ զինուորական փախստականներու մասին եղած հետապնդումներէն ի Զէյթուն և ի Տարօն:

Թէ ստուգի՜ հայ ազգի ուխտեալ թուրք դահնապետներուն վարկպարագի ամբաստանութիւններն, հայերու կեղակարծ սպասամբութեանց մասին, ցարդ յիշուած փաստերն ու եղած յայտարարութիւնները, փոխադարձաբար ստեղծուած ձրի ենթադրութիւններ և զրոյցներ չեն, ստորեւ կու տամ՝ վաւերական նոր սպացոյց մը եւս, որ ցարդ գաղտնի կը մնար դժբախտաբար, և որով նսար կ'ըլլայ ամենայամատ կասկածողներն իսկ տարհամոզելու, Թ: ՎԵՆՍ 1915 ԱՊՐԻՒ 7Ի ԿԵՐԵՆԵԱՒ, ԱՊՏԱՄԲՈՒԹԵՆԸ 2ՈՐՍ ԱՐՍ

ԱՌԱՋ, ԱՐԳԷՆ ԹՈՒՐԶ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎՃՌԱԾ ԷՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ, ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱՋ ԱՆՄԵՂ ՉԵՒՈՒ ՆԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԻՏԵՎ ԱՆՈՒՆՈՒ ՏՆՎ:

Ահա թէ ինչպէս:

Ատանայի մէջ թուրք բարձր պաշտօնատար մը, վաղնջական մտերիմ՝ քարեկամութիւն ունենալով Ատանա քաղաքին մէջ պաշտօնական դիրք ունեցող եւ տեղւոյն եւրոպական շրջանակներուն մօտ յարգանք եւ ազդեցութիւն վայելող մեծահարուստ հայու մը հետ, 1915 Փետրուարի սկիզբը օր մը իր մօտ հրաւիրելով կ'ըսէ խոստովանաբար «Հայոցդ գլխուն կրկին նոր փոթորիկ պիտի պայթի, որը պիտի գերազանցէ ցարդ բոլոր պատահածները, գիտես որ ես քեզ կը սիրեմ՝, նայէ որ զլուխդ ազատես...»: Հայ վաճառականը երբ կը հարցնէ սարսափած թէ «Ի՞նչ կրնամ ընել ազատելու համար», թուրք պաշտօնատարը կը պատասխանէ լակոնական ձեւով մը «Մէքսին գնա՛ եւ շոգենաւ նստելով եւրոպա փախիր... հարստութիւնս ազատեմ՝ ըսելով ժամանակ մի կորսնցընէր, նայէ յետոյ կը զղջաս...»:

Անակնկալ կերպով յոյժ երկիւղալի լուրի մը առթած ընական հետաքրքրութեամբ մը, երբ հայը սարսափած առ այս մանրամասնութիւններ կը խնդրէ, սրտմաշուք պնդումներէ վերջ թուրք պաշտօնատարը երդուրնցնելէ յետոյ հայը իր զաւակացը վրայ այսչափ միայն կ'ըսէ «Զէյթունի, Հաճընի, Տէօրթեօլի ինչպէս նաեւ Ատանայի ամբողջ հայերը տեղահան պիտի ըլլան եւ հարստութիւննին պիտի զրաւուի, նոյն իսկ ձեր կիներն ու աղջիկները ձեզի չի պիտի մնան...», եւ քիչ կ'ըսեմ, դուն շատ հասկցիր, դուն գլխուդ ճարը նայէ եւ սա տեղէն ժամ՝ առաջ հեռացիր, որպէսզի զալիք փոթորկին մէջ դուն ալ չի խեղդուիս...»:

Հայ վաճառականը չափազանց վրդոված, կ'անապարէ մեկնումի պատրաստութիւններ տեսնել, քայց նախ քան մեկնումը կ'երթայ պատմել ահաւոր այս իրողութիւնը Կիլիկիոյ սրբազան կաթողիկոսին:

Ասկէ քանի մը օր վերջ, անկարելին ի գործ դնելով եւ օգտուելով Ատանայի կուսակալին հետ իր ունեցած մտերիմ՝ քարեկամութենէն, քացառաբար արտօնութիւն կը ստանայ Կիլիկիայէն

արտասահման մեկնելու եւ հանդերձ ընտանեօք Մէրսին իջնելով 1915 Փետրուարի կիսուն Իտալական¹ շոգենաւով մը կը մեկնի Սիրուպա:

Կիլիկիոյ ծերունագարդ կաթողիկոսը Սահակ Բ. կարի յուզուած զաղտնաբար իր այս ստացած յոյժ ծանրակշիռ լուրերէն, անքուն գիշերներ կ'անցընէ ջանալով գտնել եղանակ մը, իր ստացած այս բօթաբեր տեղեկութիւնները քննել եւ ստուգել կարողանալու համար:

Այս օրերուն Պոլսէն Ատանա կը վերադառնար, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի ռազմաճակատին զինուորական վերին հրամանատար միանգամայն ծովային նախարար Ծէմալ, որուն հետ 1909ի Կիլիկիոյ հայկական կոտորածէն վերջ, Ատանայի կուսակալ եղած օրերէն քարեկամական լաւ յարաբերութիւն ունեցած էր իր բարձր դիրքին բերմամբ:

Ուզելով օգտուիլ այս բացառիկ պատերազմէն, Կիլիկիոյ դժբախտ կաթողիկոսը կ'աճապարէ Ծէմալի մօտ եւ առանձնակի տեսակցութեան մը մէջ, լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը խնդրէ իր վերեւ լսածներու մասին:

Սուրիոյ եւ Պաղեստինի օմմ. բանակի վերին հրամանատար Ծէմալ, կը պատասխանէ այսչափ միայն թէ «նախարարական ժողովի այս հարցի մասին ունեցած խորհրդակցութեանց մէջ, շատ աշխատեցայ որ փոխանակ հայ ժողովուրդը ամբողջապէս տեղահան եւ աքսոր ընելու, ամէն քաղաքէ միայն գրչի տէր, մուսուրական ու հայ քաղաքական քոմիդէներու պետերէն 15—20 ական հոգի աքսորել տրուի, ու հասարակ խեղճ ժողովուրդը խնայուի, սակայն կը ցաւիմ՝ ըսել թէ ձայնս լսելի ընել տալ չի կրցայ:»

Ուրիշ կողմնակի բայց վաւերական աղբիւրէ լսած եմ, որ թէ՛ իթթիհատի անպատասխանատու կառավարութեան եւ թէ՛ նախարարական ժողովներու, եւ ամէն այս հարցի մասին տեղի ունեցած զաղտնի խորհրդակցութեանց մէջ, աւելի չափաւոր քաղաքականութեան մը հետեւելու ի նպաստ խօսողներու դէմ՝ ծառայած են միշտ, Հայոց մեծ դահնապետներէն Թալաթ, Պէհաէտտին Շաքիր եւ Տոքթ. Նազրմ:

¹ Իտալիա այս ժամանակ դեռ պատերազմի սկսած չէր:

Կիլիկիոյ խոհազարդ կաթողիկոսը՝ տեսնելով որ հայ ժողովուրդն ամբողջապէս անմիջական սարսափելի վտանգի մը առջեւ կը գտնուի, եւ շուգելով թերանալ իր բարձր դիրքին պահանջած յոյժ պատասխանատու պարտականութեանը մէջ, ստիպողական կը գտնէ մասնաւոր գաղտնի պատգամաւոր մը փութացնելով Պոլիս, հանուր հայութեան սպառնացող վերահաս ահաւոր այս վտանգին զուժկանը տալ, եւ թելադրել միջոցներ խորհիլ կանխելու համար մեծ վտանգը:

Ս. Կաթողիկոսը Մարտ ամսի սկիզբը գիշեր մը իր մօտ հրաւիրելով իրեն յոյժ վտահելի ծանօթ հայրենասէր վաճառական մը, եւ այս վերջինը իրազեկ ընելով հայութեան սպառնացող մեծ վտանգին, կը հրահանգէ անմիջապէս մեկնիլ Պոլիս եւ այս զուժկանը հաղորդել Պոլսոյ Պատրիարքին խոստովանաբար:

Բայց այս օրերուս, ոչ թէ ճամբորդ այլ նամակ ու հեռագիր իսկ Պոլսոյ հետ փոխանակել, կարգ մը զրաքննչական ձեւակերպութեանց, զինուորական ու ոստիկանական կաշկանդումներու ենթակայ էր, ո՛ր մնաց Հայու մը համար ճամբորդութիւնը:

Այնու ամենայնիւ այս հայ վաճառականը, շնորհիւ իր թուրք պաշտօնեայ բարեկամներուն, հիւանդ ձեւանալով կը յաջողի պատկանեալ պաշտօնատունէն քացառաբար ճամբորդութեան «վէսիքս», մը ստանալ եւ 1915 Մարտ 2ին մեկնիլ երկաթուղիով դէպի Պոլիս:

Գոնիայի մէջ սակայն՝ թուրք ոստիկանապետը ձեռքէն առնելով «վէսիքս», կ'արգիլէ զինքը մեկնելու Պոլիս:

Սակայն շնորհիւ նոյն պահուն քննչական պաշտօնով Գոնիա գտնուող հայ բարձր պաշտօնէի մը ազդեցիկ միջամտութեան, ճամբորդութեան վէսիքս վերստանալով կը յաջողի շարունակել իր ճամբան եւ անվտանգ հասնիլ Պոլիս:

Մարտ 8ին հասած երեկոյին յաջորդ օրը իսկ, իր պատասխանատու առաքելութեանը պահանջած զգուշաւորութեամբ, կը ներկայանայ Զաւէն Պատրիարքին եւ յանձնելով կաթողիկոսական այցաբարտը, ուր յիշուած էր միայն թէ յանուն իրեն պէտք եղածը պիտի խօսի բերանացի զրաքերը, խոստովանաբար կը պատմէ այն ամէնը, ինչ որ յանձնարարուած էր իրեն ըսել:

Պատրիարքը՝ նախ չուզեր հաւատալ այսքան ծանրակշիռ լուրերու հաւանականութեան եւ կ'ըսէ թէ, «Կիլիկիոյ կաթողիկոսը այս որքան յոռետես անձ է եղեր...»: Ապա Պատրիարքը՝ կը յանձնարարէ իր մեկնումը մէկ երկու օր յետագել, մինչեւ որ այս մասին քննութիւն մը կատարելով, կարողանար փոխադարձաբար տեղեկութիւն հաղորդել կաթողիկոսին:

Երբ երկու օր վերջ պատգամաւորը առանձին կը ներկայանայ, Պատրիարքը յանձնելով փոխադարձաբար իր այցաբարդը, կ'ըսէ ի մէջ այլոց «գերման դեսպանը (Վանկերնհայմ)՝ յանուն իր կառավարութեան կը վստահացրնէ մեզ, թէ կոտորած չի պիտի ըլլայ, եւ ո՛չ ալ Հայերը տեղահան պիտի ըլլան: Իսկ ներքին գործոց նախարար Թաւաթ փաշայ եւս հաւաստիքներ կու տայ մեզ, թէ հայ ժողովուրդն իր եղած տեղերը հանգիստ ձգելու համար, կարելին ի գործ պիտի դրուի: Բայց միայն յաշս կառավարութեան կասկածելի նկատուածները եւ յանցաւորները պիտի հաւարուին»:

Այս պատեհութեամբ Պատրիարքը կը յանձնարարէ որ ի մասնաւորի Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդը, տեղական կառավարական պաշտօնէից ճետ լաւ վարուի, եւ զգուշանայ զրգոյիչ բնթացքներէ, միայն զբաղի առօրեայ իր գործերով, եւ նազանդին պետական հրամաններուն ու հրահանգներուն: Ապա Պատրիարքը կ'աւելցրնէ թէ, կը ցաւի որ ասկէ աւելի քան մը չի գար իր ձեռքէն:

Սակայն պատգամաւորին անձնական տպաւորութիւնը սա կ'ըլլայ, որ Պատրիարքը պահանջուած լրջութեամբ չառնէր մատնանշուած վտանգը, քանի որ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին յոռետեսութեան կը վերագրէ այս ամէնը:

Պատգամաւորը այս երկրորդ տեսակցութենէն վերջ կ'անապարէ վերադառնալ Ատանա, եւ իր գաղտնի առաքելութեան համարատուութիւնը կը փութայ ընել սրբազան կաթողիկոսին:

Այսպէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսը զո՞ կ'ըլլայ, որ իր վրայ ծանրացող պարտականութիւնը կատարեց. իսկ Պատրիարքն եւս կը քաւականանայ իր ստացած հաւաստիքները!!! հաղորդելով կաթողիկոսին:

Բայց դժբախտաբար այս յոյժ ծանրակշիռ գուժկանը, գաղտնի կը պահուի մինչեւ վերջը, ոչ մէկը նոյն իսկ ազգին ղեկավար

մարդոցմէ ոչ ոք իրազեկ կ'ըլլայ հայ ժողովուրդի կեանքի եւ մահու
քաղղորոշ այս ամենածանրակշիռ իրադարձութիւններուն, մինչեւ
որ կը հասնի 1915 Ապրիլ 11ի սարսափի շաքաթ գիշերը:

Երբ Կոստանդնուպոլսոյ ամբողջ մեր մտաւորականութիւնը,
եւ հայ քաղաքական կուսակցութեանց բոլոր ղեկավար պետերը,
բոլորովին անգիտակ իրենց գլխուն պայթելիք արհաւիր արեան
փոթորկին, մէկ գիշերուան մէջ անակնկալօրէն թակարդը ինկան,
եւ ապա պքսորուեցան ու անլուր տանջանքներով նահատակուեցան:

Ամիսներ առաջ նախքան մեր ամէնքի ձերբակալութիւնը,
տեղի ունեցած այս բոլոր ծանրակշիռ դէպքերուն միայն իրազեկ
եղայ 1922 ին Անգլիոյ մէջ հանդիպելով նոյնինքն այս պատգա-
մաւոր Վարդան Փրէնեանին, երբ պատահաբար կրցայ իրազեկ
ըլլալ Կիլիկիայէն դրկուած եւ ամէնքէն ցարդ զաղտնի պահուած
այս առաջին գուժկանին բոլոր մանրամասնութեանց:

Ամէնքին ըսինք անոր համար, որովհետեւ ձերբակալուած եւ
արքորուած ըլլալով մայրաքաղաքի ազգային ղեկավար եւ կուսակ-
ցական շատ մը պետերու հետ, որոնց մէջ ազգ. կեդր. վարչու-
թեան անդամներ ալ չէին պակսեր, ոչ ոք այս արհաւիր իրադար-
ձութեան մասին որ եւ է տեղեկութիւն ունէր: Զի Կիլիկիայէն
Պոլիս զաղտնասպէս դրկուած այս գուժկանի մասին, եթէ մեզմէ
մէկն իսկ տեղեկութիւն ունեցած ըլլար, նախ քանտին մէջ, ապա
արքորի ճամբաներուն վրայ, ամէնքն իրար չէին հարցրներ, թէ
ի՞նչու կ'ըլլան այս ամէն ձերբակալութիւնները եւ զգուշական
ճայրայեղ միջոցները. ինչպէս աւելի մանրամասնութեամբ եւ
փաստացի կերպով պիտի տեսնենք յետագայ արհաւիրալից գլուխ-
ներուն մէջ եւս:

Գ Ե Թ Ս Ե Մ Ա Ն Ի Ի Գ Ի Շ Ե Բ Ը

Մինչդեռ 1915 Ապրիլ 11ի շաբաթ գիշերը, Մայրաքաղաքի հայութիւնը՝ մէկ քանի օր առաջ վերջացող Զատիկական հանդէսներէն պարտասած, կը խորդար հանդարտ քունի մէջ, հոն Ստամբուլի բարձունքը Այասօֆիայի մօտը, ուտիկանական կեդր. տնօրէնութեան ապարանքին մէջ, արտակարգօրէն անշշուկ գաղտնի գործունէութիւն մը կը տիրէր . . . :

Զինուորական արենագոյն ինքնաշարժ հանրակառքեր (օթօպիս), Մայրաքաղաքին մօտաւոր եւ հեռաւոր արուարձաններէն ու թաղերէն խումբ խումբ ձերբակալեալ հայեր, կը փոխադրէին կեդրոնական բանտ:

Պոլսոյ ոստիկանական տնօրէնը Պէտրի, Մայրաքաղաքին բոլոր պահականոցներուն շաբաթներ առաջ, կնքեալ պահարաններով պաշտօնագրեր դրկած էր, միայն որոշեալ օրին բանալու հրահանգով եւ ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ ու նշուածութեամբ գործադրելու ստիպողական յանձնարարութեամբ:

Այս խորհրդաւոր հրամանագրերը իրենց մէջ ունէին սեւ ցանկը այն ձերբակալուելիք հայերուն, պատրաստուած հայ դաւաճաններու եւ ի մասնաւորի Արթին Մկրտիչեանի ցուցմունքով, եւ թաղային իթթիհատական ակումբներու նախաձեռնութեամբ: Ասոնք մահապարտ այն հայերն էին, որոնք յեղափոխական թէ անկուսակցական ազգային կեանքի մէջ գործօն դեր մը ունենալով՝ աչքի զարկած էին, եւ իբր թէ ի հարկին կրնային ժողովուրդը մղել յեղափոխութեան կամ գոնէ դիմադրութեան:

Նոյն աս շարաշուք շարաթ զիշերը, ուրիշ ութը սկիւտարցի դժբախտ ընկերներու հետ, Սէլիմիյէի հսկայ զօրանոցին քարափէն, մասնաւոր շոգեմակոյկով մեզ փոխադրեցին Սիրքէնի:

Մահաբոյր զիշեր մըն էր, ծովը թէպէտ փոթորկոտ, իսկ մեր հոգիները խոով շարագուշակ մտածումներով, կը տարուէինք դէպի անձանօթ ճակատագիր: Արգիլուած էր խօսիլ իրար հետ, կալանաւորներ էինք, որ ոստիկանական ամենախիստ հսկողութեան ներքեւ փոխադրուեցանք կեդրոնական բանտ:

Հոս հսկայ եւ ամբակառոյց պարիսպներու ու ամրափակ վիթխարի երկաթեայ դռներու եւ նիգերու ետեւ, մեզ մտցուցին կեդր. բանտին շրջափակին մէջ փայտաշէն տաղաւար մը, որ երբեմն կ'ըսուէր թէ իբր դպրոց ծառայած էր: Պլպլացող առկայծեալ կանթեղի մը տմոյն լոյսին ներքեւ եւ մերկ տախտակամածին վրայ, նստանք լուռ ու մունջ, ու ոչ որ մեզմէ համարձակութիւնը կ'ունենար լուծելու աս սարսոցեցոցիչ յանկարծական նոր առեղծուածը:

Հազիւ թաղուած թախճոտ եւ հոգեմաշ սեւ խորհրդածութիւններու մէջ՝ անա բանտին հսկայ երկաթեայ դռներն շարագուշակ ճոխնչով մը, կրկին բացուեցան: Խուռներամ՝ ներս հրուեցան բազմաթիւ դէմքեր, ամէնքն ալ ծանօթ յեղափոխական պետեր, հանրային գործիչներ եւ անկուսակցական եւ նոյնիսկ հակակուսակցական մտաւորականներ:

Մէկ քանի ժամն անգամ՝ մը, մինչեւ առաւօտ բանտ բերուած նորանոր ձերբակալեալներով, զիշերային խոր լուծեանը մէջ, բանտի ամրակուռ եւ քարձր պարիսպներուն ետեւ, տակաւ եռուզեոն կ'աճէր, քանի բանտարկեալներու բազմութիւնը կը ստուարանար: Իբր թէ նոյն զիշերը՝ բանտին այդ խաւարչտին նկուղներուն մէջ ժամադիր եղած ըլլային, Մայրաքաղաքի հայութեան հանրային աշքառու բոլոր գործիչներն, ժողովական, երեսփոխան, յեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ստամբնաբոյժ, վաճառական, սեղանաւոր եւ այլ ամէն դասակարգէ ազգայիններ: Մէկէ աւելի անձեր բերուած էին նոյն իսկ սենեակի զգեստներով եւ հողաթմափներով:

Բանի ծանօթ դէմքեր ներս կը բերուէին, այնքան շաղակրատութիւնը կը նուագէր եւ մտահոգութիւնը ծայր կ'առնէր:

Տակաւ դէմքերը կը լըջանային, մեր սրտերը կը խոռովէին, ընազդաբար մօտակայ փոթորկի մը մտահոգիչ նշաններ զուշակելով: Բայց իրապէս մեզմէ ոչ ոք զիտէր սա ընդհանուր խմբական ձերբակալութիւններուն իսկական շարժառիթը, եւ ոչ ոք ի վիճակի էր կշռելու այս ծանրակշիռ դէպքերու աղէտաբեր նետուանքները:

Քանի գիշերուան խորհրդաւոր ժամերը կը սահէին, մեր մտատանջութիւններն ալ այնքան կը կրկնապատկուէին: Հագուադէպ անտարբերներէ զատ՝ մեծամասնութիւնը հոգեպէս կը տատապէր ԵՍՏԵՍՈՒԹՅՆ երկիրով, կրաւորական համակերպութեան մը մէջ փնտոնելով ըռնագրօսիկ միսթարութիւն մը:

Մինչեւ առաւօտ նետզնտէ բերուեցան նոր ձերբաքայտալ ազգայիններ, իսկ մենք բանտ կանխողներս, ամէն անգամ՝ որ գինորական ինքնաշարժ հանրակառքերու ժխորը կը լսէինք, կը փութայինք պատուհանները, տեսնելու համար թէ որո՞նք են նորեկները:

Ներս բանտ բերողները, կու գային նախ ուրախ եւ արհամարոտ ժպիտով, եւ երբ կը տեսնէին հարիւրաւոր, հանրածանօթ ազգային ճին ու նոր գործիչներ իրենց շուրջը թախճոտ եւ մտախոհ, իրենք ալ կը խորասուզուէին ծանր մտահոգութիւններու մէջ: Ամէնքս ալ նետամուտ էինք լուծելու այս անողճուածը եւ պատասխան կը փնտոնէինք սա հարցերուն, քայց ինչո՞ւ հաւաքական սա հարիւրաւոր ձերբակալութիւնները, եւ արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ ստոր վախճանը . . . :

